

Drugost i konstrukcija Srednje Europe u djelima Czesława Miłosza

Šegrc, Morena

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:811605>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-14**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za zapadnoslavenske jezike i književnosti

Katedra za poljski jezik i književnost

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

**DRUGOST I KONSTRUKCIJA SREDNJE EUROPE U DJELIMA
CZESŁAWA MIŁOSZA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: dr. sc. Filip Kozina

Studentica: Morena Šegrc

Komentor: dr. sc. Tomislav Pletenac

Zagreb, rujan 2019.

SADRŽAJ

1.	Uvod.....	1
2.	Srednja Europa – od prosvjetiteljstva do <i>Mittleurope</i>	3
2.1.	Prosvjetiteljstvo – nastanak Istočne Europe	5
2.2.	Mittleuropa – Srednja Europa pod njemačkim utjecajem.....	9
3.	Srednja Europa srednjoeuropskih pisaca	15
4.	Drugost i postkolonijalni diskurs	21
4.1.	Srednja Europa u kontekstu postkolonijalne teorije	26
4.2.	Srednja Europa kao zamišljena zajednica	34
5.	Srednja Europa Czesława Miłosza	40
6.	Zaključak	51
7.	LITERATURA	53

1. Uvod

Krajem prošlog stoljeća, u vrijeme kada slabi utjecaj Sovjetskog Saveza, u javnom diskursu se nanovo pojavila rasprava o Srednjoj Europi. Rasprava je to o regiji koja se od kraja Drugog svjetskog rata nazivala Istokom, a koja od tada gotovo da izvan tog konteksta nije ni postojala. Iako se o regiji pisalo na različite načine, u različitim povijesnim razdobljima, nakon Drugog svjetskog rata ideja o Srednjoj Europi nestala je iz europskog diskursa. Od 50-ih godina prošlog stoljeća, u pokušaju da preuzmu kontrolu nad stvaranjem diskursa o vlastitom prostoru, srednjoeuropski pisci počinju stvarati vlastitu ideju o Srednjoj Europi. Većina tih eseja i rasprava srednjoeuropskih pisaca na Zapadu je postala poznata tek 80 – ih godina prošlog stoljeća. Mnogi autori smatraju kako je jedan od najzaslužnijih za populariziranje rasprave 80-ih bio Milan Kundera. Zahvaljujući tome ideja o Srednjoj Europi opet se pojavila u javnom diskursu, iako poistovjećivanje i viđenje regije kao dijela Istoka nije odmah nestalo iz svijesti Zapada. U pokušaju da prikazemo jednu od tih ideja koje su promovirali srednjoeuropski pisci poslužit ćemo se primjerom Czesława Miłosza te njegovim proznim djelima *Rodbinska Europa* i *Zasužnjeni um*.

Ovaj je rad podijeljen u nekoliko glavnih dijelova. U prvom dijelu ponudit ćemo prikaz ranijih ideja o Srednjoj Europi. Tako ćemo prikazati nastanak ideje o Srednjoj Europi kao dijelu Istočne Europe, koju je u razdoblju prosvjetiteljstva stvorila Zapadna Europa. Zatim ćemo u okviru kratkog povijesnog pregleda prikazati kako je došlo do postupnog slabljenja malih zemalja Srednje Europe, koje je za posljedicu imalo jačanje okolnih carstava, koja, ponajprije tijekom 18. stoljeća, uspostavljaju dominaciju nad prostorom Srednje Europe. Tako ćemo na temelju povijesnog konteksta prikazati kako su ta carstva ostvarivala utjecaj na prostoru Srednje Europe, u okviru imperijalističkih tendencija koje, između ostalog, stvaraju neke od politika usmjerenih na oblikovanje regije. U sklopu toga pojasnit ćemo njemačku politiku Mitteleurope koja je na prostor bitno utjecala sve do kraja Drugog svjetskog rata. U drugom dijelu rada prikazat ćemo ideju o Srednjoj Europi koja je nastala nakon Drugog svjetskog rata, a koju su stvorili srednjoeuropski pisci u razdoblju kada je ona postala dijelom Istoka. Tako ćemo prikazati na koji način srednjoeuropski pisci „stvaraju“ vlastitu regiju, odnosno prikazat ćemo one elemente na temelju kojih regiju grade kao europsku, a ne kao dio Istoka. Naime, njihovo odbacivanje pripadnosti Istoku povezano je sa srednjoeuropskim odnosom prema Rusiji, odnosno Sovjetskim Savezom, koji se ocrtava u odnosu spram Drugog. Osim toga, odnos kod

srednjoeuropskih pisaca stvara otpor te zaključuju kako je Srednja Europa kolonizirana. Tako se u sljedećem poglavlju razmatraju temeljne postavke postkolonijalne teorije kao i odnos Drugosti, s ciljem utvrđivanja na koji način je Srednja Europa označena kao Druga, koga ona označava kao svojeg Drugog te na koji način možda jest kolonizirana. Također, unutar tog dijela razmotrit će se i teorija o zamišljenim zajednicama kako bi se utvrdilo na temelju kojih elemenata su pisci konstruirali svoju regiju te na temelju čega su je smatrali dijelom Europe. Na kraju posvetit ćemo se analizi dvaju djela Czesława Miłosza kako bismo utvrdili na koji način stvara svoju ideju o regiji te kako se pojedini elementi njegove ideje mogu razmatrati unutar navedenog teorijskog okvira.

2. Srednja Europa – od prosvjetiteljstva do *Mitteleurope*

Jedna od ishodišnih točaka rasprave o Srednjoj Europi 80 – ih godina bilo je pitanje definiranja Srednje Europe. S obzirom na raznolikost diskursa unutar kojeg se o regiji pisalo na različite načine te s različitih stajališta, nije postojala jedna definicija regije. Unatoč tome, u radovima nastalima u razdoblju 80 – ih pa do danas moguće je uočiti neke temeljne značajke putem kojih je Srednja Europa konstruirana. Velik broj autora slaže se oko geografske neodređenosti prostora, odnosno naglašava kako je granice regije teško precizno odrediti i smjestiti je u geografski prostor. Točnije, prostor unutar kojeg smještaju Srednju Europu nalazi se između Njemačke i Rusije (Johnson 1996:9; Le Rider 1998:12; Petković 2003:11; Rupnik 1990:262). Poteškoće pri geografskom pozicioniranju regije i odbacivanje regije kao geografskog konstrukta autori često povezuju s povijesnim okolnostima. Smještenost između susjeda uvelike je utjecala na povijesna zbivanja u Srednjoj Europi, odnosno utjecaj velikih susjeda na male zemlje Srednje Europe često je dovodio do pomicanja i redefiniranja granica.

Nikola Petković piše o Srednjoj Europi u knjizi *Srednja Europa: Zbilja, mit, utopija* te na samom početku taj prostor određuje kao „neprecizno definiran geopolitički konstrukt“ koji obuhvaća skup zemalja smještenih u centru, između Istočne i Zapadne Europe, čiji identitet uvelike počiva na njihovim književnostima i kulturi, a koji nema „fiksne geografske odrednice“ (Petković 2003:11). Na sličan način ga označava i Jacques le Rider kada piše kako „povijesni i geopolitički pojam *Mitteleurope*“ (Srednje Europe) ne odgovara točno određenom geografskom prostoru (Le Rider 1998:1). Nadalje, šireći definiciju prostora Petković izdvaja važnost njezinih granica. On navodi kako je regija povijesno bila pod utjecajem velikih susjeda te kako su povijesna i politička zbivanja uvelike utjecali na nestalnost i fluidnost njezinih granica (Petković 2003:21). Iz toga proizlazi da su geografske granice prostora uvelike bile imaginarne (Ibid 2003:71). Na sličan način Le Rider piše o granicama Srednje Europe – on navodi kako je njezine vanjske i unutarnje granice teško odrediti unutar fizičkog prostora jer su one veliki djelom imaginarne (Le Rider 1998:19). Također, Srednju Europu definira i Milan Kundera u eseju *Tragedija Srednje Europe*. On taj prostor definira kao „neodređen pojas malih nacija između Rusije i Njemačke“, čije su granice imaginarne, odnosno pomicanje svakim novim povijesnim zbivanjem (Kundera 1985:297 – 298). Ipak, iako se granice geografski ne mogu precizno utvrditi, ono što Petković izdvaja kao bitnu odliku prostora je njezina marginalna pozicija. Piše kako je u svijesti Zapada ali i Istoka prostor predstavljao „čudnu mješavinu

marginalnih kultura“, koje su se nalazile na periferijama dominantnih kultura (Petković 2003:31 – 32). Marginalnu poziciju Srednje Europe potvrđuje i Milan Kundera pišući o njoj kao „istočnoj granici Zapada“ (Kundera 1985:292). To nam ukazuje na smještenost na periferiji dominantne kulture, u ovom slučaju Zapadne. Izdvojene karakteristike Srednje Europe potvrđuje i Czesław Miłosz u eseju *Srednjoeuropska stajališta*, ukratko određujući regiju kao prostor koji nije geografski određen, čije se granice teško utvrđuju te se konstruira više u misaonom smislu, čineći konstrukt trajnijim (Miłosz 1986:101). Nadalje, Srednju Europu smješta na marginu, slično kao i Kundera, nazivajući ju „zapadnim rubom Istoka“ (Kozina 2013:21). Kako bi se izdvojene značajke Srednje Europe mogle dodatno smjestiti u širi kontekst o regiji potrebno je prvo odrediti kada je taj dio Europe izdvojen kao drugačiji, odnosno na temelju čega su pojedine zemlje izdvojene i svrstane u istu regiju. S obzirom na to da je polarizacija Europe nakon Drugog svjetskog rata išla u smjeru Istok – Zapad potrebno je stoga odrediti kada je nastala takva podjela te na čemu se Istok konstruirao.

2.1. Prosvjetiteljstvo – nastanak Istočne Europe

Ideja o Istočnoj Europi koja se zadržala nakon ponovne aktualizacije rasprave o Srednjoj Europi 80-ih godina prošlog stoljeća nije nastala u Jalti kada su Churchill, Staljin i Roosevelt odlučivali o granicama poslijeratne Europe, odnosno kada je Srednja Europa smještena pod direktan utjecaj Sovjetskog Saveza i odijeljena željeznom zavjesom. Prema Larryju Wolffu, ta regija fluidnih i imaginarnih granica koju je tek otprilike moguće prostorno smjestiti svoje prve obrise dobila je u razdoblju prosvjetiteljstva. Točnije, u tom razdoblju nastaje svijest o jednom dijelu Europe koji se nije u potpunosti smatrao europskim. Ta svijest nastaje iz perspektive zapadnih centara Europe, koji ju tada zamišljaju kao Istok, stvarajući polarizaciju koja će tako udariti temelje onoj kasnijoj polarizaciji nakon Drugog svjetskog rata. Kao uvjet za nastanak takve ideje o „drugoj Europi“ Wolff navodi činjenicu kako je oduvijek postojala polarizacija unutar same Europe, koja je ovisila isključivo o centrima koji su u pojedinim razdobljima povijesti bili relevantni (Wolff 1994:4). Stoga možemo zaključiti kako je to omogućilo pojedinim centrima da prostor na kojem se nalaze iz određenog razloga izdvoje spram drugog. Ipak, takve ranije polarizacije koje su prethodile prosvjetiteljstvu nisu bile toliko geografski utvrđene, radilo se više o idejnim polarizacijama koje nisu uvijek pratile stvarnu geografsku smještenost nekog područja. Točnije, on navodi kako su te polarizacije bile „mapirane u svijesti“ (Ibid 1994:6). Dugotrajnost koja proizlazi iz te činjenice može i pojasniti zašto je s vremenskim odmakom bilo tako lako Srednju Europu ponovno smjestiti na Istok. Tako Wolff navodi primjer renesansne polarizacije i kako je ona čak i u razdoblju prosvjetiteljstva još utjecala na način na koji su se određeni krajevi smještali. Kulturni ali i ekonomski i trgovinski centri renesanse bili su talijanski gradovi iz kojih se Europom širila renesansna kultura, a ako se uzme u obzir da su tadašnji tradicionalni neprijatelji talijanskih gradova bili Francuzi i Habsburgovci, onda ne čudi polarizacija Sjever – Jug, u sklopu koje je sjever određen kao barbarski (Ibid. 1994:5). Nakon renesanse ulogu europskih centara od talijanskih gradova preuzimaju gradovi kao što su Pariz, London i Amsterdam te će upravo taj pomak narušiti dotadašnju polarizaciju (Ibid.) Ipak, promjena u polarizaciji nije došla odjednom, već se postupno tijekom prosvjetiteljstva mijenjala. To potvrđuju izvori iz razdoblja prosvjetiteljstva koje donosi Wolff, a koji svjedoče različitim putovanjima u krajeve koji su kasnije postali Istok. Tako navodi jedan zapis o putovanju u Švedsku i Dansku, Poljsku i Rusiju, u kojem su sve te

zemlje smještene na Sjever (Ibid 1994:06). Također, navodi zapise papinskog nuncija koji je, zaputivši se na diplomatsku misiju iz Varšave u St. Peterburg kod carice Katarine II. te zemlje opisao kao sjeverne regije Europe, nazadne i kulturno nerazvijene (Ibid 1994:29). Zapisi o putovanju francuskog diplomata Ségura, koji je svega nekoliko godina ranije putovao kroz Poljsku u St. Peterburg, slično pozicioniraju te zemlje sjeverno, odnosno Ségur naziva St. Peterburg „prijestolnicom Sjevera“ (Ibid 1994:38). Oba zapisa svjedoče o putovanjima 1780. – ih te su samo neki od zapisa na temelju kojih Wolff prikazuje kako je često kroz prosvjetiteljstvo još uvijek bila korištena renesansna polarizacija, odnosno kako je polako tekao pomak polarizacije od Sjevera prema Istoku.

Sama polarizacija više pojašnjava odnose koji su omogućili nastanak Istočne Europe. Potreba za izdvajanjem određenih dijelova, koji su u pojedinim razdobljima djelovali kao centri Europe, od nekih drugih područja dovela je do polarizacije. Ona je u pojedinim razdobljima išla u različitim smjerovima te je taj smjer u jednom trenu postao Istok – Zapad. No potrebno je još pojasniti na temelju čega je Istočna Europa konstruirana, točnije, kako je došlo do izdvajanje jednog područja (a koje obuhvaća i područje kasnije označeno terminom Srednja Europa) kao suprotnog Zapadu, odnosno kako je to već Wolff rekao, kao ne u potpunosti europskog. Za razumijevanje nastanka Istočne Europe u razdoblju prosvjetiteljstva potrebno je izdvojiti one značajke na temelju kojih su određena područja svrstana unutar zajedničkog prostora.

Na temelju već spomenutih zapisa Wolff, osim načina na koji su pojedini putnici smještali prostor kroz koji su putovali, donosi i opis prostora kao i dojam koji je ostavio na putnike, koji su pridonijeli stvaranju određene slike o tom prostoru u svijesti Zapada. Wolff piše kako su se u razdoblju prije prosvjetiteljstva u Zapadnoj Europi već ustalile određene norme koje je ona smatrala pokazateljima društvenog i ekonomskog razvoja (Ibid 1994:10). Stoga, možemo zaključiti kako je jednako tako poimala postojanje krajeva u kojima izostaje razvoj viđen iz njezine perspektive, odnosno kako postoje krajevi na koje se može primijeniti koncept društvene i ekonomske nazadnosti. Tijekom prosvjetiteljstva to određeno poimanje razvoja dodatno je učvrstilo mišljenja nastalo u Zapadnoj Europi, koje se ticalo smještenosti civilizacije. Iz njezine perspektive civilizacija je počivala u Zapadnoj Europi (Ibid 1994: 18). Tako na temelju zapisa koji su prethodili prosvjetiteljstvu Wolff donosi svijest o dijelu Europe koji putnike sa Zapada iznenađuje i zbunjuje, začuđeni su kako unutar same Europe može postojati jedan toliko nazadan, neciviliziran i barbarski dio koji je suprotan njezinoj civiliziranosti i razvoju (Ibid 1994:11). Ipak, ono što je bitno i za kasnije određenje tog dijela

Europe je prosvjetiteljsko viđenje, koje je u neku ruku bolje od ovog ranijeg utoliko što velik dio izvora priznaje kako osim barbarstva ipak postoje i elementi europske civiliziranosti. Wolff piše, oslanjajući se opet na zapise francuskog diplomata Ségura s putovanja kroz Poljsku i Rusiju, kako je u njegovim zapisima očita začuđenost nedostatkom civilizacije i nazadnošću Poljske koju vidi u njezinim nepreglednim šumama i siromašnim i blatnjavim seljačkim daščarama u kojima žive porobljeni seljaci, dok se s druge strane tome suprotstavlja živost društvenog i umjetničkog života Varšave, koji parira onom u centrima kao što su Beč ili Pariz (Ibid 1994:19 – 21). Na jednak način je opisana i Rusija, odnosno St. Peterburg. Kroz niz suprotnosti opisan je prostor koji u sebi posjeduje elemente europske civilizacije sadržane u društvenom ili umjetničkom životu, dok se s druge strane u lukama St. Peterburga javljaju skupine neciviliziranih barbara u tradicionalnim kostimima raznih nepoznatih naroda s prostora Carstva (Ibid 1994:23 – 24). Tako je iz zapisa vidljivo kako je taj prostor stavljen negdje između civilizacije i barbarstva, Europe i Azije, razvoja i nazadnosti. Navedena opreka Europa – Azija, koja je ovdje istaknuta, bitna je upravo zbog već spomenutog izdvajanja regije na temelju njezine nedovoljne europskosti. Nadalje, u brojnim se zapisima još izdvaja nazadnost koja se konstruira kao jedna od glavnih odlika prostora u svijesti putnika. Naime, osim što se u svijesti putnika prikazuje u fizičkom obliku u blatnjavim i trošnim seljačkim daščarama, putnik je poima i tako što taj fizički prostor vremenski izmješta iz stvarnosti, vraćajući ga u prošlost. Točnije, regija za putnika obuhvaća niz suprotnosti koje u jednom trenu odražavaju sadašnjost, a u drugom trenu stvaraju u svijesti putnika osjećaj povratka u prošlost. Sličan dojam o regiji Wolff donosi kroz zapise Williama Coxa koji je u itinerarij Grand Tour putovanja uključio manje konvencionalna odredišta poput Poljske i Rusije. Njegov doživljaj tih krajeva na isti ih način u njegovoj svijesti kreira kao nazadne, iako su vidljivi tragovi civilizacije u pobjojima (Ibid. 1994:35). Nadalje, on dodatno produbljuje opreku Europa – Azija izdvajajući fizičke karakteristike seljaka, njihovu odjeću i kosu, koji su po njegovom mišljenju više azijskog, tatarskog porijekla nego europskog (Ibid 1994: 30). Osim tih zapisa Wolff donosi još nekoliko bitnih zapisa o putovanjima, koji obuhvaćaju drugi veliki prostor koji je u svijesti izgrađen kao Istočna Europa jednako kao i Poljska i Rusija. Radi se o putovanjima kroz prostor Balkanskog poluotoka, od Habsburške Monarhije do Osmanskog Carstva. Ono što razlikuje ovaj prostor od opisanih područja Poljske i Rusije je činjenica da su se na tom prostoru još vodili sukobi između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, odnosno na granice tog prostora tijekom 18. stoljeća uvelike je utjecalo nekoliko ratova i mirovnih sporazuma. Iz tog razloga ovom je

prostoru dodan atribut nesigurnosti i opasnosti, koji izostaje kod već ranije opisanih krajeva. Tako je prostor opisan kao prazan i opustošen nedavnim sukobima, a njegovi stanovnici promatrani su kao čudan spoj europskih i azijskih osobina (Ibid. 1994:47). Ipak, unatoč mješavini karakteristika nepoznatih zapadnom putniku ovaj je prostor ipak smješten unutar Europe na isti način kao ranije opisana područja – kao prostor koji nije u potpunosti civiliziran, odnosno nalazi se u Europi ali mu nedostaje europskosti u onoj mjeri u kojoj je Zapadni putnik konstruirao Europu iz vlastita gledišta (Ibid 1994:49). U konačnici, još jedan važan čimbenik kojeg Wolff izdvaja, a koji je pridonio smještanju prostora unutar iste regije povezan je s nepostojanjem tih prostora na zemljovidima. Što je karta išla istočnije to je manje bilo označenih gradova i rijeka te su ti prostori zamišljeni kao manje poznate zemlje i suprotstavljeni su dobro poznatim zemljama Zapadne Europe (Ibid 1994:173). Takav odnos između ostalog opet implicira nazadnost i barbarstvo tog prostora suprotstavljajući ga civiliziranim zemljama Zapada. Mapiranje tog prostora kojem su uvelike pridonijeli zapadni putnici pridonijelo je stvaranju znanja o tom području na Zapadu, koje je zauzvrat stvorilo određenu sliku o tom prostoru. Iako znanje koje je Zapad posjedovao često nije bilo utemeljeno na stvarnim činjenicama, ono je bilo jedino dostupno te je pridonijelo poistovjećivanju određenog prostora s drugim prostorima. Primjerice, mađarski je u 18. stoljeću smatran slavenskim jezikom te je stoga bilo potpuno logično poistovjetiti prostor Ugarske s drugim slavenskim prostorima (Ibid, 1994:202). Unatoč znanju koje nije uvijek dogovaralo stvarnim činjenicama, geografsko mapiranje i stvaranje određenog znanja zapravo je pridonijelo stvaranju predodžbe o tim prostorima. Tako je obuhvaćanjem prostora Balkana u konačnici izdvojena jedna regija koja će kasnije postati Istočna Europa, a koja se u svijesti putnika 18.stoljeća proteže od Rusije i St. Peterburga sve do Carigrada na jugu (Ibid 1944:122).

2.2. Mitteleuropa – Srednja Europa pod njemačkim utjecajem

Osim što je u razdoblju prosvjetiteljstva nastala predodžba o Istočnoj Europi kao regiji koja odudara od zapadnih poimanja o razvoju, u tom se razdoblju razvila i jedna druga ideja, koja je kasnije uvelike odredila tijek povijesnih zbivanja i utjecaja na zemlje Srednje Europe. Radi se o ideji *Mitteleurope*, koja je vezana uz poimanje njemačke i austrijske prisutnosti na prostoru Srednje Europe. No prije nego li pojasnimo značenje tog pojma u kontekstu 19. i 20. stoljeća te kako je on utjecao na osnaživanje ideje srednjoeuropskih zemalja kao takvih, potrebno je opisati povijesne događaje 17. te posebno 18. stoljeća, kako bi se prikazalo postepeno slabljenje malih zemalja Srednje Europe i jačanje Prusije i Habsburške Monarhije, što je u konačnici dovelo do uspostave njihove dominacije u Srednjoj Europi.

Jacques Le Rider navodi kako njemačka i austrijska prisutnost na tim prostorima seže još u srednji vijek. Skupine njemačkih doseljenika započinju se naseljavati na prostor dijela Srednje Europe još u 12. stoljeću, odnosno smjer je uvelike bio određene smjerom pokršćavanja pojedinih krajeva. Tako se dio prvo naselio na prostoru Češke, pa Poljske i kasnije Litve (Le Rider 1998:13). Le Rider navodi kako su ti valovi naseljavanja bili različitog intenziteta te se radilo o manjim doseljavanjima u više faza, koje nije bilo potaknuto od strane cara Svetog Rimskog Carstva. Iz tog se razloga prema Le Rideru naseljavanje ne može smatrati pokušajem teritorijalne ekspanzije (Ibid. 1998:14). U razdobljima naseljavanja velik broj doseljenika na prostoru Poljsko – Litavske Unije se zapravo brzo asimilirao s poljskim i litavskim stanovništvom gradova (Ibid.). O tome svjedoči i Bolesław Leitgeber te navodi kako se srednjovjekovno naseljavanje stanovnika s prostora Svetog Rimskog Carstva ni u kojem slučaju ne može povezati s njemačkom politikom *Drang nach Osten*¹, ponajviše iz tog razloga što izostaje organizirana politika na razini Carstva, koja bi poticala naseljavanje na Istoku (Leigeber 1989:436). Njemačko naseljavanje ne samo da je bilo pozdravljeno od strane poljskih plemića na čiju su zemlju dolazili, a koja je bila rijetko naseljena, već su se u novoj sredini naselili brojni obrtnici koji su donijeli nove tehnike proizvodnje te su općenito uspostavom obrta i poticanjem trgovine pridonijeli razvoju urbanih centara Poljske (Ibid 1989:436 – 437).

¹ *Drang nach Osten* – njemačka politika širenja na Istok. Prvenstveno se odnosila na širenje na prostor europskih zemalja kao što su Češka ili Poljska, dok je tijekom 19. i 20. stoljeća dodatno težila širenju na teritorij Bliskog istoka i SSSR-a <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=16180>

Osim toga, baš kao i Le Rider, Leitgeber ističe asimilaciju te piše kako su se u narednih nekoliko stoljeća njemački doseljenici asimilirali s lokalnim stanovništvom Poljske i Litve (Ibid.).

Na prijelazu u novi vijek dolazi do slabljenja pojedinih samostalnih zemalja Srednje Europe. S jedne strane, dio Srednje Europe koji uključuje Poljsko – Litavsku Uniju u razdoblju 15. i 16. stoljeća doživio je procvat (Johnson 1996:53). S druge strane, na prostor Balkanskog poluotoka prodire nova sila koja će uvelike utjecati na prostor Srednje Europe tijekom sljedećih nekoliko stoljeća. Tako Johnson donoseći pregled povijesnih događaja i odnosa u Srednjoj Europi piše kako Osmansko Carstvo stupa na prostor Europe već krajem 14. stoljeća, poražava Bizantsko Carstvo i uzrokuje njegovu propast te do početka 16. stoljeća napreduje sve do granica Ugarske (Ibid. 1996:75 – 76). Tako je ono bilo zaslužno za jačanje utjecaja Habsburške Monarhije, s obzirom na to da su porazi od Osmanskog Carstva i ugroza od osvajanja natjerali Ugarsko kraljevstvo da zaštitu potraži pod okriljem Habsburških careva (Ibid. 1996:54). Habsburška Monarhija snažno širi svoj utjecaj krajem 17. i pogotovo tijekom 18. stoljeća kada bitno širi prostor Monarhije potiskujući Osmansko Carstvo prema jugu (Ibid. 1996:100). Istovremeno, drugi dijelovi Srednje Europe u tom razdoblju počinju slabiti, posebice tijekom 17. stoljeća. Johnson tako navodi procjene o depopulaciji i uništenju urbanih i ruralnih prostora Srednje Europe na kraju Tridesetogodišnjeg rata. Jedan od navedenih primjera odnosi se na uništenja urbanih sredina na prostoru Češke u kojoj se do kraja rata 1648. održala svega jedna sedmina gradova (Ibid. 1996:94 – 95). Nadalje, izrazito pogođene ratom, njemačke zemlje Svetog Rimskog Carstva na kraju Tridesetogodišnjeg rata uspjele su se odmaknuti od utjecaja Habsburgovaca, što je otvorilo put za kasnije ujedinjenje tih zemalja pod drugom dinastijom i isključivanjem Habsburške Monarhije (Ibid.). Unatoč tome što prostor Poljsko – Litavske Unije nije u tolikoj mjeri bio pogođen Tridesetogodišnjim ratom, već je neko vrijeme gospodarski i politički stagnirao. Opadanje unutarnje i vanjske moći Unije te zbivanja koja su se odvila po završetku Tridesetogodišnjeg rata ne samo da su na jedan kratki trenutak uspjele izbrisati Uniju s karte Europe, nego su je u potpunosti iscrpile i oslabile, udarivši temelj za političke događaje u 18. stoljeću i podjele Poljsko – Litavske Unije (Topolski 2015:166 – 167). Tako je 1648. na prostoru Ukrajine, koja je bila dio Unije, započeo ustanak Kozaka predvođen Bohdanom Chmielnickim (Ibid. 2015:180). On je tri godine kasnije sklopio Savez s Rusijom, koja je napala Uniju, što je popraćeno invazijom Švedske koja je u konačnici opustošila zemlju, zauzevši Krakov i Varšavu. Takav iznenađan slom Unije doveo je do sklapanja Saveza Poljaka i Habsburgovaca te povlačenje Rusije s kojom je sklopljeno primirje (Ibid. 2015:181 – 183).

Posljednji kratkotrajni uzlet Unije zbio se tijekom vladavine kralja Jana III. Sobieskog u drugoj polovici stoljeća. Početkom 18. stoljeća, slabljenje Unije dodatno je ubrzano sudjelovanjem u Velikom sjevernom ratu i jačanjem Prusije i Rusije kao najvećih dobitnika rata (Johnson 1996: 107).

S druge strane, jačanje Prusije, tijekom 18. stoljeća dovodi je u izravan sukob s Habsburgovcima. Naime, ne samo da je Prusija tijekom 18. stoljeća Habsburzima oduzela neke teritorije, nego je nakon tri podjele Poljske u drugoj polovici stoljeća dobila bitan dio bivše Unije, pozicioniravši se kao protuteža Habsburškoj Monarhiji. Takav razvoj događaja započeo je suparništvo oko utjecaja u Srednjoj Europi te je udario temelje ideji o Srednjoj Europi ujedinjenoj pod okriljem Prusije, odnosno ideji o Mitteleuropi (Le Rider 1998:41 – 43). U 18. stoljeću jača ideja o njemačkom jedinstvu, utemeljena na ideji zajedništva naroda i jezika (Johnson 1996:132 – 133). Ta je ideja dodatno učvršćena tijekom 19. stoljeća kada Prusija gradi svoj politički identitet, dosežući afirmaciju činom proglašenja Njemačkog Carstva 1871. godine (Ibid. 1996:160).

S druge strane, tijekom 19. stoljeća gradi se ideja o Habsburškoj Monarhiji, kao zajednici različitih naroda, koja ne počiva na jedinstvu jezika i naroda, već se gradi kao višenarodna, odnosno nadnacionalna zajednica (Le Rider 1998:49). U stvarnosti je Monarhija zanemarivala prava i zahtjeve pojedinih naroda, što je postalo izrazito vidljivo nakon preuređenja u dualnu Austro – Ugarsku Monarhiju nagodbom iz 1867. godine. Mnogi su u tome vidjeli izdaju ideje o jednoj nadnacionalnoj zajednici naroda te potvrdu njemačke i mađarske dominacije spram većinskih slavenskih naroda (Ibid. 1998:60). Nadalje, u onoj mjeri u kojoj je Njemačka pružila model za nastanak nacionalnih država u Srednjoj Europi, utoliko se Austro – Ugarska Monarhija posvetila negiranju koncepta nacije putem kojeg su se mogle definirati njezine manje članice (Ibid. 1998:51). Osim toga, prema kraju stoljeća ideja o austrijsko – njemačkom ujedinjenju, koja se razvijala kako je rastao njemački gospodarski i politički utjecaj u Europi, dodatno je jačala, potaknuta nezadovoljstvom prvenstveno slavenskih naroda Monarhije i njihovim težnjama za osamostaljenjem (Ibid. 1998:61 – 62).

Tako se mogu izdvojiti dvije ideje o Srednjoj Europi koje su nastale u 19. stoljeću. Kako piše Petković, jedna je trebala predstavljati Habsburšku Monarhiju kao transnacionalnu i multietničku zajednicu, unutar koje je ostvaren miran suživot zemalja Srednje Europe unatoč njihovim suprotnostima (Petković 2003:71). Druga se pak temeljila na ideji o osamostaljenju zemalja Srednje Europe, koje bi se trebale izgraditi kao nacije na isti način kao i Prusija – na

temelju jezika i naroda (Le Rider 1998:62). Zahvaljujući jačanju već spomenutog pangermanizma te jačanju antisemitizma i antislavenstva u Njemačkom Carstvu prema kraju stoljeća te dominaciji ideje o Nijemcima kao civilizatorima i donositeljima napretka na Istok, razvila se ideja o njemačkoj Mitteleuropi (Ibid. 1998: 63). Tu ideju Le Rider dublje pojašnjava na temelju analize knjige *Mitteleurope* Friedricha Neumanna iz 1915. godine, koja sažima ondašnje ideje o Srednjoj Europi iz perspektive dominantnog diskursa u Njemačkom Carstvu. Na prijelazu stoljeća sve veće tenzije u europskim okvirima bile su očite te nisu išle u korist njemačkim ekspanzionističkim težnjama i težnjama za dobivanjem kolonija koje bi Carstvo pozicionirale kao protutežu drugim kolonijalnim silama. Ostvarivanje takve politike bilo je moguće jedino sklapanjem Saveza, a onaj najizgledniji bio je njemačko – austrijski (Ibid. 1998:82). Le Rider piše kako taj Savez nije pretpostavljao rušenje Austro – Ugarske Monarhije, iako je bilo i takvih ideja među zagovarateljima austrijsko – njemačkog ujedinjenja te je logično da je Njemačka smatrala kako nenjemačka područja Monarhije predstavljaju savršen prostor gdje mogu provesti svoju politiku ekspanzionizma te uspostaviti utjecaj na tom prostoru i vladati njime s pozicije gospodara (Ibid. 1998:82 – 83). Ono što je spriječilo ostvarivanje te ideje o širenju na Istok bio je Prvi svjetski rat. Završetak rata donio je propast Njemačkog Carstva i Austro – Ugarske Monarhije te je nakon nekoliko stoljeća ostvarena samostalnost zemalja Srednje Europe. Ipak, unatoč nestanku Njemačkog Carstva i dubokoj krizi koja će nakon rata zahvatiti Njemačku, ideja o Mitteleuropi kao prostoru njemačke dominacije nije nestala, ona je opstala tako što se na nju nadovezala njemačka nacionalsocijalistička politika, unutar koje je jedan od glavnih ciljeva bilo njemačko širenje životnog prostora na Istok i germanizacija (Le Rider. 1998:91; Kłoczowski 2004:3).

Suprotno toj ideji, zemlje koje su nakon Prvog svjetskog rata ostvarile samostalnost zahvaljujući raspadu Austro – Ugarske Monarhije te Njemačkog Carstva i Ruskog Carstva, stvorile su svoju ideju Srednje Europe. Velik dio novonastalih zemalja je tijekom 19. stoljeća shvatio kako ostvarivanje pojedinih težnji za većom autonomijom i slobodama unutar Monarhije nije ostvarivo. S druge strane, bile su svjesne njemačkih ekspanzionističkih tendencija koje su dodatno ugrožavale bilo kakve izgleda za većom slobodom te prijetile njemačkom hegemonijom. Odnosno, mogućnost stvaranja srednjoeuropske zajednice tijekom 19. stoljeća nije u potpunosti isključivala Austro – Ugarsku, iako je bila zamišljena pod uvjetima od koje se Monarhija počela sve više odmicati prema prijelazu stoljeća i Prvom svjetskom ratu, dok je s druge strane u potpunosti isključivala Njemačku. Ideja koju su nakon

rata stvorile novonastale zemlje počivala je na ideji regionalne suradnje s ciljem stvaranja Srednje Europe malih naroda (Johnson 1996:197). Cilj takve suradnje bio je stvoriti pojas zemalja od Baltika do Jadrana koje bi zajedno imale dovoljno političke i ekonomske moći kako bi spriječile mogućnost uspostave nove njemačke hegemonije u Srednjoj Europi (Ibid.). Tako je i ta ideja u potpunosti isključivala Njemačku iz Srednje Europe. Slično potvrđuje i Maria Todorova navodeći kako je Srednja Europa koju je u razdoblju međuraća promovirao Tomáš Masaryk kao pojas malih nacija obuhvaćala prostor od Norveške do Grčke te je, baš kao i druge vizije Srednje Europe, isključivala Njemačku i Austriju (Todorova 2015:247). Osim toga, takva Srednja Europa trebala je zaštititi i granice na Istoku s obzirom na to da je na prostoru propalog Ruskog Carstva, nakon revolucija i unutarnjih previranja, početkom 20-ih godina uspostavljen Sovjetski Savez. On je ubrzo nakon rata pokazao težnje za širenjem teritorija prema Zapadu u sklopu ideje o širenju komunizma (Johnson 1996:197 – 198). Tako je u tom razdoblju stvorena ideja Srednje Europe u kojoj ne postoji dominacija neke od sila koje su prije dominirale tim prostorom (Kozina 2013:2).

No nemogućnost malih zemalja Srednje Europe da uistinu stvore snažnu zajednicu kao protutežu Sovjetskom Savezu i Njemačkoj te jačanje njemačko – sovjetskih odnosa kao rezultat njihove izolacije u poslijeratnoj Europi, doveli su 30-ih do jačanja politike koja je kulminirala Drugim svjetskim ratom te pokazala prave namjere tih zemalja, čija je politika zapravo bila nastavak njemačkog ekspanzionizma i ruskog imperijalizma (Johnson 1996:202). Tako su nacisti i Drugi svjetski rat u potpunosti uništili ideju o Mitteleuropi, tako što su je prilagodili i smjestili unutar nacističke politike. Nadalje, događaji nakon rata potaknut će učvršćivanje one međuratne ideje o Srednjoj Europi malih država.

Konferencija na Jalti donijela je novu podjelu Europe – sudionici te konferencije odlučili su o poslijeratnom izgledu Europe (Ibid. 1996:229). Tako su malene države koje su tek prije nešto više od dva desetljeća povratile samostalnost, zahvaljujući ratu koji je uništio i najmanje izgleda za uspostavom političke moći, ponovno postale pijuni unutar sfere utjecaja velikih država. Usprkos propasti nacističke politike koja se nastavljala na njemačke težnje o širenju i dominaciji u Srednjoj Europi, sovjetski imperijalizam postao je moguć i to zahvaljujući činjenici da je Sovjetski Savez iz rata izašlo na pobjedničkoj strani. Tako su u zemljama Srednje Europe počeli nicali komunistički režimi, čijom će politikom sljedećih gotovo pola stoljeća upravljati Moskva. Podjela Europe na Jalti tako je proizvela novu polarizaciju, jednaku onoj prosvjetiteljskoj, ali koja je počivala na drugim temeljima. Za kraj, treba istaknuti kako se u

razdoblju komunizma u srednjoeuropskim zemljama počela razvijati pobuna protiv takve podjele na Istok – Zapad. Svi događaji unatrag stoljeća i pol pokazali su tendenciju izgradnje te regije kao srednjoeuropske zajednice, na ovaj ili onaj način, ovisno o povijesnom i političkom kontekstu. Komunizam i sovjetski utjecaj u Srednjoj Europi doveli su do stvaranja nove ideje o toj regiji kao prostoru između Istoka i Zapada, koja se između ostalog temeljila na tradiciji međuraća. Kako je već navedeno, najzaslužniji za oblikovanje i promoviranje te ideje bili su upravo pisci i intelektualci iz prostora Srednje Europe.

3. Srednja Europa srednjoeuropskih pisaca

Određenost Srednje Europe kao prostora koji se shvaća više kao idejni konstrukt, a manje kao geografski konstrukt, nestalnih i fluidnih granica, smješten između Istoka i Zapada, predstavlja samo neke od karakteristika putem kojih se ovaj prostor pokušao definirati u diskursu pokrenutom 1980. Istovremeno, te karakteristike predstavljaju samo dio slike koju su promovirali brojni pisci iz prostora Srednje Europe tijekom druge polovice 20. stoljeća. Te karakteristike zapravo su dio šireg konteksta unutar kojeg je smještena rasprava o Srednjoj Europi, no s obzirom na složenost rasprave, potrebno je prikazati kako je Srednja Europa zamišljena iz perspektive njezinih pisaca s obzirom na to da su oni bili među njezinim najglasnijim zagovarateljima u drugoj polovici 20. stoljeća.

Iako nije bio prvi rad koji je govorio o prostoru i ideji Srednje Europe, esej Milana Kundere *Tragedija Srednje Europe*² poslužit će kao ishodište za prikazivanje onih odrednica koje su se smatrale bitnim za konstruiranje srednjoeuropske povezanosti sa Zapadom te onoga što ju je izdvajalo od Rusije, odnosno Sovjetskog Saveza i tako izmještalo dalje od Istoka. U pokušaju da prikaže na temelju čega Srednja Europa pripada Europi Kundera izdvaja religiju, odnosno pripadnost Katoličkoj Crkvi i povezanost s tekovinama stare Grčke i Rimskog Carstva, a koja je suprotstavljena Bizantu i Pravoslavnoj Crkvi (Kundera 1985:290). Takva podijeljenost na rimsku Europu i bizantsku Europu dugo je vremena održavala svijest o dvije Europe te je Srednju Europu smještala unutar prostora rimske Europe i zapadne civilizacije. Nadalje, pišući o borbi zemalja Srednje Europe da u novonastalim okolnostima sovjetske okupacije očuvaju vlastiti identitet, Kundera ga direktno dovodi u vezu s kulturom. Na temelju toga pokušava prikazati srednjoeuropski identitet kao europski s obzirom na zajedničke kulturne tekovine (Kundera 1985:292). Tako unutar termina Srednje Europe prvenstveno obuhvaća Češku, Poljsku i Mađarsku. Nadalje, navodi pojedina razdoblja unutar kojih su pojave u Srednjoj Europi odgovarale onima u Zapadnoj Europi – od djelovanja srednjovjekovnog praškog sveučilišta, preko renesanse i baroka, pa do kulture međuraća. Ta kultura međuraća ne samo da je bila ključna za prikazivanje srednjoeuropskog identiteta kao europskog, nego su njezina

² Objavljen 1983. godine u francuskom časopisu *Le Débat* – podatak preuzet iz *Czesław Miłosz, Srednja Europa i (post)kolonijalni aspekti Jalte*, Filip Kozina.2013. u *Stoljeće Czesława Miłosza*.2013. FF Press. Zagreb

dostignuća i naslijeđe poslužili kao temelj za stvaranje slike o Srednjoj Europi u drugoj polovici 20. stoljeća.

Tu činjenicu navode i drugi autori. Primjerice, Jacques Rupnik navodi kako kultura, na kojoj se temelji predodžba Srednje Europe, počiva na vrijednostima pluralnog društva Europe prije Drugog svjetskog rata (Rupnik 1990:251). Također, Filip Kozina to potvrđuje te piše kako se Kunderina slika o Srednjoj Europi temelji na „visokoj kulturi urbanih centara iz razdoblja međuraća“, pridružujući Kunderi i Czesława Miłosza (Kozina 2013:4). Razlog te ukorijenjenosti u kulturi međuraća vidi u činjenici da su u tom razdoblju zemlje Srednje Europe ostvarile samostalnost nakon više stoljeća te je umjetničko stvaralaštvo doseglo svoj vrhunac (Ibid.). Ipak ono što se kod Miłosza razlikuje je njegovo prostorno poimanje Srednje Europe, s obzirom na to da je u krug zajedničkih kulturnih tekovina uvrstio puno veći broj zemalja od Kundera, proširivši ga od Baltika do Jadrana (Miłosz 1986:101). Isticanje međuraća prisutno je i kod Györgyja Konráda. On zlatno razdoblje veže uz rijetke i kratke trenutke slobode, koji u ovom kontekstu podrazumijevaju razdoblje između dva svjetska rata (Konrád 1998:174). Nadalje, Konrád se nadovezuje na spomenutu pluralnost koju je istaknuo Rupnik te piše kako je Srednja Europa zapravo oduvijek bila prostor raznolikosti – više naroda, jezika i religija na zajedničkom prostoru (Konrád 1986:111). Element pluralnosti prisutan je i kod drugih pisaca Srednje Europe te se smatra bitnim elementom koji je pridonio kulturnom stvaralaštvu Srednje Europe. Tako Kundera u kontekstu pluralnosti naglašava važnost srednjoeuropskih Židova koji su na početku 20. stoljeća te u razdoblju međuraća bili važni nosioci intelektualnog, kulturnog i umjetničkog života, odnosno, činili su „integrativni element u Srednjoj Europi“ (Kundera 1986:298). S druge strane, Konrád o Židovima piše iz nešto pesimističnije perspektive navodeći kako je njihov nestanak iz Srednje Europe dio njezine tragedije. Tako piše kako su nacionalizmi i ideja o homogenosti zaslužni za nestanak većine srednjoeuropskih Židova, bez kojih Srednja Europa ne može biti ista (Konrád 1986:117).

Na temelju navedenog možemo zaključiti kako je razdoblje međuraća poslužilo kao temelj za stvaranje kasnije predodžbe o Srednjoj Europi iz dva razloga – to je razdoblje koje su njezini umjetnici pamtili kao razdoblje samostalnih država bez strane hegemonije te kao razdoblje unutar kojeg su djelovali umjetnici čije je stvaralaštvo odjeknulo u širem europskom i svjetskom kontekstu. Isto tako, unutar kulturnog i umjetničkog djelovanja međuraća posebno se ističu Židovi kao element svojstven Srednjoj Europi.

Kako bi prikazao važnost Srednje Europe i njezinih centara u proizvodnji kulturnih tekovina u širem europskom i svjetskom kontekstu Kundera ističe praške umjetnike spram onih bečkih kao i poljske pisce koji su prema njemu „anticipirali europski modernizam 1950-tih godina, osobito tzv. kazalište apsurd.“ (Kundera 1985:297). Odnosno, Kundera zapadnim centrima suprotstavlja Prag, Budimpeštu, Varšavu i Beč kao bitne centre kulture koji su išli u korak s onim zapadnima, dok su neke pojave čak prestizale Zapad. Postavlja se pitanje onda kako je moguće da je nakon Drugog svjetskog rata jedan takav prostor koji je kulturom pripadao Europi, postao Istok. Kundera na to odgovara činjenicom da je u Europi kultura izgubila svoje mjesto (Ibid. 1985:300). Odnosno, kulturno naslijeđe Srednje Europe nije relevantno ako uzmemo u obzir da se o sudbini Europe nakon Drugog svjetskog rata odlučivalo na Konferenciji u Jalti i to u kontekstu (geo)političkog čina. Tako Miłosz piše kako su stare kulturne granice Srednje Europe negirane i izbrisane onim političkim (Miłosz 1986:107).

Iako se Srednja Europa u razdoblju međuraća uspjela prometnuti u bitan kulturni centar Europe, politički je u potpunosti podbacila. Već spomenuta ideja o Srednjoj Europi kao zajednici samostalnih zemalja koje moraju politički ojačati kako bi se mogle suprotstaviti susjednim silama propala je uslijed događaja tijekom Drugog svjetskog rata, a ta je propast potvrđena na Jalti, te se tako nakon rata opet našla u rukama velikih sila. Sovjetski Savez je bio jedna od velikih sila koje su izašle kao pobjednice u Drugom svjetskom ratu što je Staljinu, kao sudioniku konferencije na Jalti, omogućilo da utječe na poslijeratnu politiku. Prema Kłoczowskiom sovjetski utjecaj i situacija nakon rata više je podsjećala na situaciju u Srednjoj Europi prije 1914. godine (Kłoczowski 2004:3). Točnije, dominacija nekog od imperija nad prostorom malih zemalja Srednje Europe u potpunosti se uklapala u svijest o Srednjoj Europi, dok je samostalnost njezinih država u razdoblju međuraća bila iznimka (Ibid.). Nadalje, dominacija nekog od imperija uvijek je bila opravdavana kao nužna za razvoj i zaštitu tog prostora. Primjerice, već spomenuto poimanje Njemačke koja je odgovorna za civilizacijski napredak u Srednjoj Europi te koja na sebe preuzima ulogu zaštitnice tih zemalja od Rusije, jednako je sovjetskom poimanju prema kojem Sovjetski Savez Srednju Europu mora zaštititi od mogućnosti nove njemačke opasnosti te održati stabilnost u regiji (Ibid. 2004:4). Postojanje slične ideje iznosi i Miłosz te piše kako, prema toj ideji, uslijed turbulentnih međuodnosa zemalja Srednje Europe, bez Moskve ne bi bilo mira u Srednjoj Europi, odnosno njezinu dominaciju neki su smatrali opravdanom jer je njezina prisutnost sprječavala nastanak novih sukoba (Miłosz 1986:102). Takvo viđenje o narodima Srednje Europe iz perspektive velikih

sila iznosi i György Konrád. On piše kako su tijekom okupacija velike sile uvijek morale budno paziti na „nemirne narode“ Srednje Europe (Konrad 1998:174). Još je jedan bitan čimbenik važan za razumijevanje zanemarivanja kulturnog identiteta Srednje Europe te njezino izmještanje na Istok. Naime, Kundera piše kako krivnja za srednjoeuropsko izmještanje na Istok, između ostalog počiva i na samoj Srednjoj Europi. Diskontinuitet koji je kroz povijest bio prisutan na prostoru Srednje Europe doveo je do stvaranja svijesti o tom prostoru kao jednom nepoznatom prostoru čudnih naroda i jezika (Kundera 1985:294). Takva slika poklapa se s onom iz prosvjetiteljskih zapisa Larryja Wolffa. Nadalje, sama Srednja Europa je u 19. stoljeću prihvatila ideju o panslavizmu i jedinstvu slavenskog svijeta iako ono nije postojalo te nije bilo ni u čemu utemeljeno (Ibid. 1985:296). Upravo je ta ideja omogućila da se izmještanje Srednje Europe na Istok prikaže kao prirodan čin ujedinjenja slavenskog svijeta (Ibid.). Osim toga, Kundera još ističe kako je srednjoeuropska zagledanost u Zapad tijekom međuraća, jednako tako dovela do njezine kasnije propasti (Ibid. 1985:303). Nadalje, o spomenutom poistovjećivanju slavenskih zemalja Srednje Europe s Rusijom, pa čak i onih koji to nisu – primjerice Mađari, pišu i drugi autori navodeći kako su Srednja Europa i njezina kultura uslijed zapadnog neznanja smješteni na Istok i poistovječeni s Rusijom i ruskim jezikom (Kłoczowski 2004:3; Petković 2003:35). Petković navodi kako su slavizam i ideja o slavenskom jedinstvu često služili imperijalističkoj politici carske Rusije (Petković 2003:48).

Prilikom izgradnje slike o Srednjoj Europi pisci iznose svoje viđenje Rusije, odnosno Sovjetskog Saveza, pokušavajući prikazati da je nemoguće poistovjetiti Srednju Europu s Rusijom. Tako je drugi temelj za konstruiranje slike o Srednjoj Europi za njezine pisce počivao na kulturnoj i civilizacijskoj različitosti Sovjetskog Saveza, odnosno Rusije, od zemalja Srednje Europe. Maria Todorova Miłoszewu i Kunderinu ideju o Srednjoj Europi definira kao prvi val rasprave o ideji Srednje Europe te naglašava kako je ona pokušaj kulturnog definiranja, unutar koje je ona izdvojena kao suprotna Rusiji (Todorova 2015:242). Kundera piše kako je Srednja Europa, koju naziva „Istočnom granicom Zapada“ oduvijek bila svjesna Rusije kao opasnosti koja prijete s Istoka (Kundera 1985:292). Način na koji piše o Rusiji prepun je suprotnosti. Rusija je u svijesti Srednje Europe golem prostor zasnovan na načelima koja u potpunosti odskaču od načela na kojima je izgrađena Srednja Europa. Ako je Srednja Europa malen i pluralan prostor, onda je Rusija ogroman prostor s malo različitosti (Ibid. 1985:292). Nadalje, međuratnoj Srednjoj Europi zamišljenoj kao zajednici malih naroda Kundera je u potpunosti suprotstavio sovjetsko negiranje nacija. Isto tako, za njega Rusija predstavlja jednu drugu

civilizaciju suprotnu Zapadnoj (Ibid. 1985:293). Odnosno, u kontekstu nakon Drugog svjetskog rata, Sovjetski Savez predstavlja potpunu „negaciju Zapada“ (Ibid. 1985:300). Miłoszewska Rusija slična je Kunderinoj. On u eseju *Srednjoeuropska stajališta* Rusiju prikazuje kao zemlju koja je Srednjoj Europi strana, nerazumljiva i barbarska (Miłosz 1986:103). György Konrád ne piše toliko o Rusiji koliko pokušava ukazati na povezanost Srednje Europe sa Zapadom, no navodi kako stanovnici Srednje Europe ne pripadaju Zapadu kao ni Rusiji (Konrád 1998:173). Iako to prvenstveno ukazuje opet na perifernu smještenost Srednje Europe negdje između, istovremeno implicira ono što ističu Kundera i Miłosz, a to je da Srednja Europa nije isto što i Rusija.

Izdvajanjem Rusije kao različite od Srednje Europe te udaljavajući je od sebe i iz Europe, srednjoeuropski pisci pokušavaju prikazati svoju pripadnost Europi. Odnosno oni grade svoj srednjoeuropski identitet i inzistiraju na civilizacijskoj i kulturološkoj pripadnosti Europi pozicionirajući Rusiju, odnosno Sovjetski Savez kao Drugog. Osim toga, uz to što im je to omogućilo konstruiranje Srednje Europe kao europske, isticanje kulturološke i civilizacijske različitosti spram Rusije, piscima Srednje Europe omogućilo je da utjecaj Sovjetskog Saveza poistovjete s procesom kolonizacije. Takvog je mišljenja i Nikola Petković koji navodi kako je Srednja Europa oduvijek bila kolonizirana (Petković 2003:24). Iako njegova tvrdnja zapravo ne govori samo o kolonizaciji Sovjetskog Saveza, već Petković misli i na kolonizaciju koja povezana je s nametanjem diskursa od strane velikih sila koje su i ranije utjecale na prostor Srednje Europe, za stvaranje ideje o Srednjoj Europi njezinih pisaca bitna je ova posljednja. Iako je Zapad Srednju Europu uslijed neznanja vidio u istovjetnosti s Rusijom, srednjoeuropski pisci su uspjeli prikazati koliko je to suprotno stvarnosti tog prostora te tako istaknuti da je takvo preuzimanje dominacije nad kulturnim diskursom nekog područja, od strane veće i drugačije kulture istovjetno kolonizacijskom procesu.

Začetak procesa kolonizacije nalazi se u Konferenciji na Jalti. Kao što je već rečeno, Jalta je zbog svoje političke prirode omogućila izmještanje prostora Srednje Europe istočno, negirajući njezinu kulturu te ga je smjestila pod utjecaj Sovjetskog Saveza. Njezin status sovjetske kolonije potvrđuje Petrović te piše da je „Jalta jasan slučaj imperijalna pristupa i imperijalističke supstitucije u kojoj je izvana nametnuti geopolitički diskurs poništio bogatu kulturu Srednje Europe i regiji ispisao recept za njenu budućnost kao Zapadne kolonije novog Velikoruskog Carstva.“ (Petković 2003:37). Pritom se Petković osvrće i na spomenutu političku prirodu izmještanja te piše kako je ona tako izmještena iz stvarnog prostora „u prostor fikcije“,

odnosno u prostor koji nije imao nikakve temelje u stvarnosti (Ibid. 2003:38). Isto potvrđuje i Miłosz pa piše kako je kraj Drugog svjetskog rata donio novu kolonizaciju Srednjoj Europi te tome dodaje kako je kolonizacija Srednje Europe na Zapadu prošla nezapaženo, odnosno nije uopće prepoznata kao kolonizacija iz tog razloga što se sovjetska kolonizacija Srednje Europe odvijala u samoj Europi i to u razdoblju kada je u svijetu trajao proces dekolonizacije (Miłosz 1986:103). Taj element vidljiv je i kod Konráda. Iako on u eseju *Dobro je putovati* ne piše o kolonizaciji na direktan način kao primjerice Miłosz ipak navodi kako je na Srednju Europu uvijek tijekom povijesti neka veća sila vršila utjecaj (Konrád 1998:174). Tako piše kako je prostor oduvijek bio okupiran, odnosno na njemu je oduvijek bila prisutna neka veća i jača sila po kojoj se Srednja Europa morala ravnati (Ibid.). Isto tako, kada piše o životu na Istoku on piše o novoj stvarnosti kojoj se pojedinac mora prilagoditi te ukazuje na restrikcije nametnute od strane države (Ibid.1998:176). Ta dva elementa zapravo ukazuje na prisutnost nametnutog diskursa od strane jače sile.

Važnost ovakvih iskaza srednjoeuropskih pisaca ističe Petković navodeći kako perspektive srednjoeuropskih pisaca o toj regiji i način na koji oni predočavaju vlastitu stvarnost, koju iznose putem književnosti, pridonose stvaranju ideje o regiji, a izvan dominantnog diskursa koji je u to trenutku bio prisutan (Petković 2003:43).

Na kraju, možemo zaključiti kako izgradnja ideje o Srednjoj Europi polazi od pokušaja izgradnje kroz pisanja srednjoeuropskih pisaca. Odredivši svoju regiju unutar europske civilizacije i kao dio zapadnog kršćanstva, oni naglašavaju kulturne tekovine koje dijele s Europom, posebno ističući kulturu međuratnog razdoblja zbog njezinih dosega u europskom i svjetskom okviru. Nadalje kako bi prikazali svoj identitet kao srednjoeuropski i europski oni ga suprotstavljaju Rusiji i Sovjetskom Savezu. Na taj način pozicioniraju Rusiju kao Drugog. Tako na toj bitnoj civilizacijskoj suprotnosti srednjoeuropski pisci ukazuju na kolonizaciju od strane Sovjetskog Saveza te izražavaju svoj bunt navodeći kako Srednja Europa nije jednaka Rusiji te kako političke granice uspostavljene na Konferenciji u Jalti ne mogu zamijeniti one kulturne granice. Kako bismo dodatno pojasnili razloge zbog kojih neki autori ustraju na prisutnosti kolonizacije na prostoru Srednje Europe, potrebno je navedene karakteristike i predodžbe o Srednjoj Europi smjestiti unutar diskursa o Drugosti i postkolonijalizmu.

4. Drugost i postkolonijalni diskurs

Iako orijentalizam Edwarda Saida prvenstveno razmatra ideje unutar postkolonijalnog diskursa proučavajući kako Zapad gradi Orijent³, unutar njega postoje određeni elementi koje možemo primijeniti na Srednju Europu. Odnosno, Said o orijentalizmu piše razmatrajući imperijalizam i kolonijalizam te odnos s Drugim, a koji su bitni za prikaz srednjoeuropskog prostora. Homi Bhabha piše kako je zapravo devetnaestostoljetna ideja o Istoku i Zapadu, odnosno Orijentu i Okcidentu, gdje Zapad sebe poima kao nositelja civilizacije, a Istok kao prostor kojeg treba civilizirati, temelj imperijalističkog poimanja Drugog (Bhabha 1994:19). Isto potvrđuje i Said navodeći kako je kao temelj u konstruiranju Orijenta poslužilo njegovo suprotstavljanje kao Drugog (Said 1999:20). Znači, u konstruiranju Orijenta Zapad polazi od temeljne opreke koja označava Drugost, odnosno opreke mi – oni. Nadalje, u sklopu orijentalizma razmatraju se područja čija je pozicija gotovo uvijek perifernima u odnosu na europske ili zapadne centre. Tako Said Orijent definira kao prostor susjedan Europi, kojeg ona konstruira kao svoju suprotnost (Said 1999:8). Odnosno, suprotnost na kojoj počiva ta konstrukcija zapravo označava razlikovanje na relaciji Istok – Zapad (Ibid. 1999:9). Zapad je unutar te distinkcije tako istovjetan Zapadnoj Europi, iako je danas njegovo poimanje prošireno, s obzirom na to da se začetak takve distinkcije nalazi u prosvjetiteljstvu, ponajviše uslijed francuskog i britanskog utjecaja. Tako Said navodi kako Europa, prilikom konstruiranja Orijenta, polazi od europske kulture, pretpostavljajući njezinu dominaciju nad onim neeuropskim kulturama, odnosno vlastitu kulturu i identitet smatra nadmoćnima „(...) i u Europi i izvan nje“ (Ibid. 1999:14). Nadalje, Said piše kako je svijet oduvijek bio podijeljen na temelju stvarnih ili imaginarnih razlika, odnosno oduvijek su ljudi postavljali sebe i u suprotnosti sa sobom nekog konstruirali kao Drugog (Ibid. 1999:53). Temelj Orijenta, odnosno temelj za nastanak podjele Istok – Zapad Said također vidi u prosvjetiteljstvu upravo zahvaljujući naglom porastu i sakupljanju znanja koje je Zapad stvorio o drugačijim regijama (Ibid.). Tu ističe razvoj znanosti u prosvjetiteljstvu te važnost književnih tekstova kao i putničkih zapisa (Ibid. 1999:54). Nadalje, kao uvjet za europsku izgradnju Istoka Said navodi vezu između tog stvorenog znanja i moći, koja je dovela

³ U kontekstu rada Edwarda Saida Orijent se prvenstveno odnosi na prostor Bliskog ili Dalekog istoka, ovisno o tome radi li se o europskom ili američkom poimanju Orijenta (Said 1999: 8 – 9). Istok spominjan u prijašnjim poglavljima odnosi se na europske zemlje, koje je Zapadna Europa u pojedinim razdobljima izdvojila kao ne u potpunosti europske.

do uspostavljanja Zapadne Europe kao dominantne i nadmoćne Istoku, a kojeg su osim nazadnosti karakterizirale i opasnost kao i potreba za civiliziranjem i disciplinom (Ibid.). Takvo poimanje Orijenta, odnosno Istoka kao Drugog, koji prema Zapadu zahtjeva njegovu prisutnost, potrebno je povezati s kolonizacijom, ponajviše kako bismo mogli ukazati na vezu koje taj proces ima sa spomenutim odnosnom znanja i moći.

Edward Said u gotovo nerazdvojnu vezu dovodi termine *imperijalizam i kolonijalizam*. Po njegovom mišljenju, imperijalizam podrazumijeva težnju nekog centra za širenjem svojeg utjecaja i moći na neki teritorij koji nije u posjedu tog centra, koji je često dalek te u posjedu drugih (Said 1994:7). Nadalje, Said navodi kako je stoga kolonijalizam direktna posljedica imperijalizma s obzirom na to da podrazumijeva naseljavanje nekog teritorija s ciljem uspostave dominacije centra. Isto tako, ideologija koja tvori temelj imperijalističke politike nekog centra često implicira odnos centra i teritorija prema kojem je usmjerena ta politika kao prostora kojem je iz nekog razloga potrebna dominacija (Ibid. 1994:9). Pišući o suvremenim pristupima postkolonijalnoj teoriji Leela Gandhi piše kako je potrebno ukazati na prisutnost ambivalentnog odnosa kolonizatora i koloniziranog (Gandhi 1998:11). Točnije, unutar odnosa kolonizatora i koloniziranog oduvijek je postojalo neprijateljstvo ali i žudnja, koja se ne ostvaruje samo unutar pogleda iz Europe nego i pogleda koloniziranih prema Europi (Ibid.). Nadalje, kao i Homi Bhabha i Edward Said, Gandhi piše kako je odnos kolonizatora i koloniziranog zapravo utemeljen u Drugosti koloniziranog – točnije, kolonizator koloniziranog gradi kao suprotnu i negativnu sliku sebe (Ibid. 1998:15). Isto tako, kolonijalni odnos počiva na odnosu gospodara i onog koji mu je podčinjen što kroz hijerarhiju moći omogućava gospodaru da stvara sliku o koloniziranom (Ibid. 1998:16). Kao i kod drugih autora, kod Leela Gandhi se isto javlja pozicioniranje kolonizatora iznad koloniziranog tako što on sebe samog poima kao nekog čije je znanje ispravno, a čija je uloga prenošenje tog znanja onima koje treba obrazovati i usmjeriti u pravom smjeru (Ibid. 1998:28). Odnosno, radi se o već spomenutoj karakteristici kolonizacijskog procesa gdje kolonizator opravdava kolonizaciju tako što smatra kako je on taj koji prenosi svoju nadmoćnu civilizaciju i napredak, onima kod kojih ti elementi izostaju.

Začetak takvog mišljenja, unutar kojeg Zapad sebe gradi kao izvor civilizacije Gandhi veže uz dvije verzije humanizma – jedna verzija je predstavljena kroz renesansni humanizam, a druga kroz humanizam utemeljen u prosvjetiteljskim znanostima (Ibid.). Upravo ova prosvjetiteljska ukorijenjenost koju spominje Gandhi jednaka je Saidovom viđenju prema kojem u prosvjetiteljstvu nastaje veća akumulacija znanja putem kojeg se gradi Orijent. Tako Gandhi

navodi kako je prosvjetiteljstvo bilo zaslužno ponajviše za stvaranje ideje o bivanju čovjekom kroz stjecanje određenog znanja, a koja implicira da onda postoje ljudi koji su inferiorniji i oni koji su superiorniji (Ibid. 1998:29). Odnosno, u prosvjetiteljstvu se nalazi začetak mišljenja o dominaciji i ispravnosti prosvjetiteljskog znanja Zapada, koje proizvodi tipičan kolonizacijski pogled na koloniziranog Drugog, koji se zbog neposjedovanja istog znanja gradi kao djetinjast, primitivan, barbarski i tome slično (Ibid. 1998:31). Na isti način piše Said te ističe kako Zapad sebi suprotstavlja Orijent kroz opreke, putem kojih se stanovnik Orijenta gradi kao nezreo, djetinjast i iracionalan (Said 1999:54). Nadalje, Gandhi ukazuje na čestu prisutnost opreke zrelosti kolonizatora spram djetinjeg koloniziranog, koja proizvodi bitno poimanje kolonizatora kao edukatora koji mora podučiti koloniziranog (Ibid. 1998:32). Ta opreka ne samo da implicira inferiornost koloniziranog subjekta već se odnosi u cijelosti na kolonizirano društvo čija je kolonizacija opravdana njihovom nemogućnošću da sami stvaraju i upravljaju vlastitim društvom. Način na koji se kolonizirani subjekt u diskursu konstruira putem opreka, zahvaljujući kojima se uspostavlja dominacija nad koloniziranima, ističe i Homi Bhabha. On navodi kako diskurs kolonizatora teži konstruiranju koloniziranih kroz opreke koje ukazuju na njihovu inferiornost, sve s ciljem opravdavanja kolonizacijskog procesa putem potrebe za edukatorskim djelovanjem kolonizatora (Bhabha 1994:70).

Vraćajući se na prosvjetiteljsko znanje, Gandhi navodi kako važnost prosvjetiteljskog znanja proizlazi upravo iz prosvjetiteljskog poimanja da je moć direktni proizvod znanja – znanjem ovladavamo nepoznatim oko sebe što znači da to nešto smještamo i objašnjavamo unutar poznatih sustava te tako nad tim dobivamo moć (Ibid. 1998:36). Slično navodi i Bhabha te piše kako znanje koje se stvara i ulazi u diskurs, stvara se tako da se smješta unutar jednog poznatog sustava (Ibid. 1994:71). Odnos znanja i moći koja iz stvorenog znanja proizlazi tako je još jedna od bitnih temelja za sagledavanje kolonijalnog odnosa. Gandhi piše, pozivajući se na Michela Foucaulta, kako takvo prosvjetiteljsko poimanje znanja zapravo rezultira time da iz neznanja proizlazi nečija Drugost (Ibid. 1998:39). Odnosno, slijedimo li prosvjetiteljsku logiku ono što je nepoznato postaje Drugo, o Drugom se onda stvara znanje suprotstavljajući ga Zapadu te se putem tog znanja stječe moć nad Drugim. Činjenica da znanje stvara Zapadna Europa zapravo ukazuje na to da je onda ona ta koja posjeduje to znanje. Tako Gandhi piše kako je osim posjedovanja znanja bilo bitno i uspostaviti dominaciju nad načinima stvaranja znanja i pristupanja znanju (Ibid. 1998:44). Na temelju toga možemo zaključiti kako Zapadna Europa uspostavlja dominaciju nad znanjem zapravo uspostavlja dominaciju nad diskursom –

odnosno, znanje koje Zapadna Europa gradi o Drugom jedino je relevantno i dominantno te postaje službeni diskurs o koloniziranom, što pak ukazuje kako znanje i moć gospodara unutar kolonijalnog odnosa stvaraju jedinu relevantnu sliku o Drugom.

Isto piše i Said govoreći kako se pri izgradnji Orijenta Zapad služi vlastitom nadmoćnom pozicijom, odnosno izgrađen je kao odnos slabijeg i jačeg (Said 1999:54). Također, Said isto tako naglašava vezu znanja i moći koje su utjecale na to kako se gradio Orijent. Tako je Zapad taj koji radi svoje dominantne pozicije stvara znanje o Orijentu te to znanje u neku ruku stvara i sam Orijent (Ibid.). Odnosno, Said tu govori o reprezentaciji Orijenta, kojeg predstavlja Zapad, dok Orijent nije u mogućnosti predstavljati samog sebe zbog svoje podčinjenosti (Ibid. 1999:31). Točnije, Orijent je ono što Zapadno znanje kaže da jest, a ne ono što on možda stvarno je, odnosno kako piše Said, ono što je Zapad stvorio o Orijentu „(...) gotovo kao da ima status znanstvene istine.“ (Ibid. 1999:61). O reprezentaciji piše i Gandhi navodeći kako kolonijalni diskurs upravlja reprezentacijom koloniziranog, koja nastaje zbog toga što unutar takvog kolonijalnog diskursa kolonizirani subjekt ne govori sam za sebe, već to umjesto njega radi kolonizator (Gandhi 1998:77). Takav odnos znanja i moći ukazuje kako sliku o nečemu, odnosno diskurs o nečemu stvara i predstavlja onaj koji je dominantan, dok onaj koji je inferiorniji u tom odnosu nema mogućnost sudjelovanja u stvaranju slike o samome sebi.

Na kraju, potrebno je još jednom spomenuti već navedeni element koji se razmatra unutar postkolonijalne teorije, a koji je bitan za prikaz Srednje Europe kao kolonijalnog prostora. Naime radi se o kolonijalnom diskursu i načinu na koji su imperijalistička politika i djelovanja utjecali na taj diskurs. Odnosno, postavlja se pitanje što je to nad čime Zapad pokušava ovladati, što zahtjeva određeni način oblikovanja imperijalističkog i kolonijalnog diskursa. Tako Said piše kako imperijalizam djeluje iznad razine politike i ekonomije tako što se imperijalna politika primjenjuje i utječe na područja obrazovanja, književnosti kao i drugih umjetnosti (Said 1994:12). Nadalje, imperijalistička politika koja stvara diskurs zapravo utječe na način stvaranja povijesti onih nad kojima je uspostavljena dominacija (Ibid. 1994:35). Točnije, povijesna interpretacija uvelike ovisi o vlasniku diskursa. Pišući izvan postkolonijalnog diskursa, fokusirajući se prvenstveno na kolektivno pamćenje i utjecaj koje ima na identitet autor Geoffrey White potvrđuje važnost povijesti i povijesnog narativa na sam identitet i reprezentaciju. On tvrdi da povijesni narativ zapravo utječe na način na koji se zajednica predstavlja u odnosu na druge, odnosno na koji način gradi svoju reprezentaciju (White 2000:496). To možemo povezati s postkolonijalnim diskursom te zaključiti kako je

unutar kolonijalnog odnosa onaj koji dominira taj koji stvara narativ povijesti te tako stvara reprezentaciju neke zajednice. Nadalje, kultura prenošena imperijalizmom utječe na prostor kolonija, kroz odnos dominacije i moći, superiornih kolonizatora i inferiornih koloniziranih subjekata, prenosi se i ogleda unutar znanstvenog djelovanja na području kolonija kao i centara te se prenosi kroz obrazovni sustav na prostoru kolonija koji direktno služi podređivanju koloniziranih imperijalističkoj politici (Said 1994:108 – 109). Primjerice, Said izdvaja utjecaj centara na kolonijalno obrazovanje navodeći kako je unutar tog obrazovanja naglasak bio na podučavanju službene povijesti kolonizatora, primjerice povijesti Engleske ili Francuske, dok se s druge strane, povijest koloniziranog prostora isključivala (Ibid. 1994:223). O sličnom utjecaju imperijalističke politike koja se provodi unutar kolonijalnog obrazovanja svjedoči i Benedict Anderson navodeći primjer francuskog kolonijalnog obrazovanja na prostoru Indokine, kojem je glavni cilj bio stvoriti jedan frankofoni sloj koloniziranog stanovništva koje će ovisiti isključivo o centru, što omogućuje centru lakšu kontrolu nad kolonijom (Anderson 1990:113 – 114). Tako možemo zaključiti, da imperijalistička politika teži kroz diskurs opravdati i naglasiti nužnost vlastitog djelovanja, koje provodi bilo putem znanosti ili kolonijalnog obrazovanja, unutar čega se zapravo krije težnja za uspostavom što jače kontrole nad kolonijom.

Na temelju navedenih autora koji su djelovali u okviru postkolonijalnog diskursa možemo iznijeti kratki zaključak. Prema spomenutim autorima temelj imperijalističkog odnosa i kolonizacije koja iz njega proizlazi nalazi se u odnosu prema Drugom. Kao što je već navedeno, takav odnos pretpostavlja Zapadnu Europu kao izvor civilizacije, znanosti i napretka, a izvor takvog mišljenja nalazi se u prosvjetiteljstvu. Na temelju toga Zapadna Europa poima samu sebe kao civilizacijski i kulturno superiornu spram Drugih, koji su često suprotstavljeni kao djetinjasti, nezreli i društveno nazadni te tako Zapadna Europa pretpostavlja svoju obrazovnu i pedagošku ulogu. Iz takvog poimanja proizlazi imperijalističko i kolonizacijsko djelovanje koje se opravdava potrebom Zapadne Europe da obrazuje i civilizira inferiorna društva te da im osigura stabilnost. Nadalje, o društvima koja kolonizira Zapadna Europa stvara znanje, koje joj zauzvrat daje moć da stvara diskurs o koloniziranom subjektu i njime dominira, gradeći reprezentaciju o njemu. Na taj se način kolonizirani subjekt u potpunosti isključuje iz diskursa o samome sebi. Osim dominacije koju uspostavlja nad diskursom, Zapadna Europa putem imperijalističke politike ovladava i drugim mehanizmima unutar prostora kolonije, koji joj omogućuju kontrolu nad kolonijom.

4.1. Srednja Europa u kontekstu postkolonijalne teorije

Primijenimo li navedene elemente korištene za prikazivanje odnosa prema Drugom i odnosa unutar kolonizacijskog procesa na već opisanu prosvjetiteljsku Istočnu Europu o kojoj je pisao Larry Wolff, lako možemo povući poveznice. Kao što je već navedeno, Wolffova prosvjetiteljska Istočna Europa gradi se u suprotnosti sa Zapadnom Europom, kao njezina oprečna i negativna slika. Tijekom prosvjetiteljstva nastaje slika o dijelu Europe koji iz perspektive Zapadne Europe nije u potpunosti europski, a pojedinim dijelovima Wolffove Istočne Europe pridodane su karakteristike europskog i azijskog, kao i nazadnog, perifernog i opasnog. Način na koji se ona gradi tako odgovara načinu na koji, u sklopu Saidova orijentalizma, Zapad gradi Orijent. Odnosno, Istočna Europa baš kao i Orijent izgrađena je iz perspektive Zapada unutar tipičnog odnosa prema Drugome – suprotan Europi, skoro europski ali ne u potpunosti te ono što je najbitnije kao inferioran spram Zapada. Nadalje, prosvjetiteljsko znanje stvoreno o Istočnoj Europi, baš kao i u slučaju spomenutog Orijenta ili općenito koloniziranog prostora, daje Zapadu moć nad diskursom o tom prostoru. Istočna Europa postaje ono što o njoj govore zapisi prosvjetiteljskih putnika, odnosno znanje koje Zapadna Europa stvara o Istočnoj na temelju tih zapisa jedina je priznata istina o tom prostoru, što odgovara navedenom citatu Edwarda Saída unutar kojeg on govori kako je Zapadno znanje gotovo istovjetno znanstvenoj činjenici.

Ipak, u Srednjoj Europi situacija je bila nešto drugačija nego u slučaju tipičnih kolonijalnih posjeda koji se javljaju unutar postkolonijalnog diskursa. Iako prosvjetiteljska konstrukcija Istočne Europe ukazuje na njezinu Drugost i inferiornost spram Zapadne Europe, ona nije bila prostor koji je Zapadna Europa kolonizirala. Dok se Zapadna Europa kao kolonizator ostvarivala na dalekim i često prekomorskim teritorijima, eventualnu kolonijalnu prisutnost na prostoru Istočne Europe, odnosno Srednje Europe, možemo povezati s imperijalističkim težnjama drugih europskih carstava koja su utjecala na taj prostor – Ruskog Carstva, Habsburške Monarhije i Pruskog Carstva. Tako je potrebno navedene karakteristike kolonizacijskog procesa i odnosa primijeniti na kontekst Srednje Europe u razdoblju tijekom i nakon prosvjetiteljstva kako bismo uočili na koji način se dominacija navedenih triju Carstava može povezati s kolonizacijom.

U ranijem poglavlju spomenuto je kako Jacques Le Rider i Bolesław Leitgeber naglašavaju kako srednjovjekovno njemačko doseljavanje na neke od prostora Srednje Europe nije pokušaj

njemačke kolonizacije iz tog razloga što izostaje organizirano djelovanje u okviru cijelog Carstva. Ukoliko se osvrnemo na ranije spomenutu definiciju Edwarda Saida prema kojem je imperijalizam težnja nekog centra za širenjem utjecaja na prostor koji nije njegov, odnosno pripada drugima, a ako centar ostvari težnju širenja utjecaja na tuđi prostor putem teritorijalne ekspanzije onda se radi i o kolonizaciji, začetak ta dva procesa na prostoru Srednje Europe možemo smjestiti tek u prosvjetiteljstvo. Odnosno, na temelju ranije navedenog povijesnog konteksta možemo zaključiti kako je prosvjetiteljstvo razdoblje kada tri Carstva u srednjoeuropskom susjedstvu započinju ciljano i organizirano širenje vlastitog utjecaja putem teritorijalne ekspanzije. Ipak, prostor imperijalnih težnji o kojima govori Said unutar njegove je definicije označen kao često geografski udaljen prostor. Tako možemo reći kako prostor Srednje Europe, iako možda koloniziran, ne predstavlja tipičnu koloniju utoliko što graniči s Carstvima koja su ga kolonizirala. O toj specifičnosti odnosa svjedoči i Nikola Petković te piše:

„Za razliku od postojećih studija koje uglavnom razumijevaju kolonijalne dinamike u njihovoj uperenosti na van, iz europskih centara prema dalekim periferijama Azije, Afrike, Oceanije ..., moja knjiga upozorava na postojanje suptilnih kolonijalnih mehanizama centara čije su se periferije nalazile u samoj Europi.“ (Petković 2003:25).

Nadalje, uzmemo li u obzir imperijalističko poimanje vlastite uloge unutar koje kolonizator sebe vidi kao edukatora, civilizatora ili zaštitnika slabijeg možemo uočiti prisutnost tog poimanja unutar srednjoeuropskog konteksta. Kao što je već rečeno, Le Rider uočava takvu imperijalističku tendenciju kod njemačkog širenja na prostor Srednje Europe, kako u razdoblju prosvjetiteljstva, tako i u kasnijem razdoblju kada dominira politika o Mitteleuropi. Ipak, u cijeloj priči o prisutnosti kolonizacije u Srednjoj Europi Rusija se ne uklapa u sliku o tipičnom kolonizatoru. Prvenstveno, u kontekstu postkolonijalnog diskursa Rusija se izdvaja kao netipičan kolonizator. Tako Said navodi kako rusko imperijalno širenje nije podrazumijevalo osvajanje prekomorskih teritorija, njezine kolonije nastajale su gutanjem susjednih prostora s kojima je dijelila granice, iako tu ističe smjer kolonijalnog širenja na jug i istok, izostavljajući prostor Srednje Europe (Said 1994:10).

Nadalje, uobičajene opreke koje se unutar imperijalizma javljaju, kojima se opravdava kolonizacija, ne odnose se u potpunosti na Rusiju i Srednju Europu. Prva opreka koju u ovom slučaju ne možemo primijeniti na Rusiju i Srednju Europu je Drugost izgrađena kroz opreku

nazadnosti – civilizacije i tome slično. Na temelju prijašnjih poglavlja možemo uočiti da je Rusija ta koju je Srednja Europa poimala kao Drugog, golem i nazadan prostor koji je u suprotnosti sa Srednjom Europom. To potvrđuje i Dariusz Trzeźniowski te piše kako je u 19. stoljeću Poljska izgradila Rusiju kao Drugog, ponajviše kroz književnost gdje su Rusi i Rusija demonizirani i predstavljeni kao divlji i nerazumni (Trzeźniowski 2010:160 – 162). Odnosno, poljsko – ruski odnos izgrađen je kao obrnuto kolonijalni iz tog razloga što, u ovom slučaju, kolonija na centar gleda kao necivilizirani prostor, poistovjećujući ga s Azijom, Orijentom i slično (Ibid. 2010:164).

No ono što je primjenjivo na ovaj odnos jest opreka slabijeg i jačeg – Rusko Carstvo je u prosvjetiteljstvu bilo politički jako što mu je i omogućilo dominantnu poziciju u Srednjoj Europi. Nadalje, kasniju dominaciju Carstva na prostoru bivše Unije tijekom 19. stoljeća možemo povezati s nekim mehanizmima koji su se odvijali u okvirima tipičnog kolonijalnog odnosa. Centar je tijekom tog stoljeća nad kolonijom uspješno uspostavio dominaciju u ekonomskom smislu – rusko tržište i vojska nudili su brojne mogućnosti za ostvarivanje karijere (Ibid. 2010:170). Također tijekom 19. stoljeća prostori koji su pripadali Ruskom Carstvu prolazili su kroz intenzivnu rusifikaciju te je obrazovanju i zapadnim idejama u znanosti bilo moguće pristupiti isključivo putem ruskog jezika, dok je poljski izbačen iz okvira institucija i sveden na razinu svakodnevnog razgovornog jezika (Ibid. 2010:171). Te elemente možemo sagledati u onim ranije navedenim, putem kojeg centar uspostavlja kontrolu nad svojom kolonijom nametanjem jezika i marginalizirajući njezin jezik, utjecajem nad obrazovnim sustavom i upravljanje načinima putem kojih se pristupa znaju i znanstvenim idejama.

Odnos s Pruskim, odnosno kasnije Njemačkim Carstvom u potpunosti je saglediv u tipičnim imperijalističkim oprekama s Drugim. Ranije spomenuta politika Mitteleurope o kojoj je pisao Le Rider, u sklopu koje je Njemačka Srednju Europu vidjela kao prostor vlastite povijesne dominacije te je samu sebe zamišljala kao edukatora koji mora donijeti napredak na Istok, gdje je svoju imperijalističku politiku, između ostalog, provodila putem izražene germanizacije, pokazuje kako su njemačke imperijalističke tendencije utemeljenje u Drugosti Srednje Europe.

Kolonizaciju Habsburške Monarhije, odnosno Austro – Ugarske Monarhije možda je najlakše sagledati u kontekstu političke dominacije koju je uspostavila ovladavši širokim teritorijem ne samo Češke i bivše Unije, već i prostorom Balkana, kroz već spomenute višestoljetne sukobe s Osmanskim Carstvom. Ipak, Petković ne samo da prostore Srednje Europe koji su bili pod Habsburškom dominacijom naziva kolonijama, već navodi kako se kod Monarhije izdvaja

smjer kojim se kolonizacija njezinih europskih kolonija odvijala. Tako navodi kako je ona u svojim dalekim kolonijama djelovala jednako kao i svi drugi kolonizatori, iako je smjer njezine kolonizacije u Srednjoj Europi bio suprotan tipičnom smjeru kolonizacije. Točnije, Petković piše kako je smjer kolonizacije unutar Monarhije poticao kretanje prema centrima, a ne od centara, iako je kao posljedicu isto imao marginalizaciju koloniziranih prostora (Petković 2003:52 – 53).

Na kraju, potrebno je posvetiti se kolonizaciji koja je za kontekst ovog rada najbitnija, a radi se zapravo o već spomenutoj sovjetskoj kolonizaciji Srednje Europe koja je nastupila nakon Drugog svjetskog rata. Kao što je ranije spomenuto, nastavak imperijalističkih tendencija i kolonizacije Sovjetskog Saveza veže se uz Konferenciju na Jalti. To možemo potvrditi ako se još jednom osvrnemo na ranije navedeni citat Nikole Petkovića u kojem on navodi kako je Jalta začetak posljednje srednjoeuropske kolonizacije, unutar koje Srednja Europa postaje zapadna pokrajina novog Ruskog Carstva, misleći pritom na Sovjetski Savez. U tom kontekstu dolazi do srednjoeuropskog izmještanja na Istok te Srednja Europa biva poistovjeđena s Rusijom. O tome piše i Filip Kozina te navodi kako je u poimanju Istoka ruskost sve više zamjenjivala europskost (Kozina 2013:103).

Sagledamo li ovu posljednju kolonizaciju u kontekstu postkolonijalnog diskursa još jednom možemo zaključiti kako se ne radi o tipičnom kolonizacijskom procesu. Već je navedeno da rusku kolonizaciju u Srednjoj Europi ne možemo sagledavati u kontekstu drugosti, pa tako ni sovjetsku kolonizaciju s obzirom na to da je unutar ovog kolonizacijskog odnosa kolonizator građen kao Drugi od strane koloniziranih. Nadalje, već navedena činjenica da se u slučaju kolonizacije Srednje Europe ne radi o dalekim ili prekomorskim teritorijima, dodatno ukazuje na specifičnost ruske kolonizacije. Ta geografska smještenost koloniziranog prostora u neku ruku je povezana sa sljedećim elementom koji se tiče specifičnog kolonizacijskog procesa u Srednjoj Europi. Naime, ranije spomenuti teoretičari unutar postkolonijalnog diskursa iznose elemente kolonizacijskog procesa prvenstveno u odnosu na prekomorske i daleke teritorije, na temelju čega možemo zaključiti kako njihovi stanovnici gotovo nikad ne pripadaju bijeloj rasi. Odnosno, tipičan kolonizacijski odnos podrazumijevao je dominaciju bijelog kolonizatora nad koloniziranim pripadnikom neke druge rase. Tako Kozina piše kako je jedan od razloga neprepoznavanja kolonizacijskog procesa u Srednjoj Europi nakon Drugog svjetskog rata u tome što se kolonizacija razmatrala u rasnom kontekstu, dok je srednjoeuropsko izmještanje na Istok naprosto viđeno u kontekstu dominacije jednog od pobjednika u Drugom svjetskom ratu

te eventualne okupacije (Ibid. 2013:109). Nadalje, Kozina izdvaja kako prethodna kolonizacija Ruskog Carstva, čije je imperijalističke tendencije naslijedila sovjetska Rusija, nije na Zapadu poimana kao kolonizacija iz tog razloga što je Rusko Carstvo bilo viđeno kao ekonomski zaostalo s obzirom na Zapad, odnosno, Carstvo nije odgovaralo tipičnom zamišljanju prema kojem je kolonizator pripadnik nadmoćnije, ekonomski razvijenije zemlje, a koji na kolonizirani prostor donosi napredak u svakom, pa tako i ekonomskom pogledu (Ibid. 2013:110). Primjerice, prosvjetiteljska konstrukcija bez iznimke Rusko Carstvo smješta u Istočnu Europu te implicira njezinu nerazvijenost spram Zapada, unatoč neosporivoj vojnoj i političkoj moći koje je Carstvo tada imalo. Činjenicu da Carstvo u prostor Srednje Europe nije donijelo napredak i ekonomski razvoj potvrđuje i Trześniowski navodeći kako je ruska prisutnost označavala samo stagnaciju i sve veći jaz između tih krajeva i Zapadne Europe (Trześniowski 2010:165).

Nadalje, prosvjetiteljska slika o Ruskom Carstvu, osim što nam ukazuje na to da se ono gradilo kao inferiornije spram Zapadne Europe, ukazuje i na činjenicu da Carstvo u tom razdoblju ne spada u zemlje koje stvaraju znanje i diskurs, odnosno nije dio kruga zemalja Zapada čija je prosvjetiteljska proizvodnja znanja bila temelj za nastanak većih imperijalističkih tendencija i kolonizaciju dalekih teritorija. To ne vrijedi samo za razdoblje kolonizacije Ruskog Carstva, nego se može primijeniti i na kasniji sovjetski kontekst. Kozina piše kako kod sovjetske kolonizacije nedostaje ono znanje i moć na kojem se kolonizacija temeljila i putem kojeg je kolonizator opravdavao kolonizaciju, odnosno, činjenica da u smislu civilizacijskog napretka Rusija nije bila superiorna onemogućavalo joj je da svoje imperijalističke težnje gradi na isti način kao Zapadni kolonizatori (Ibid. 2013:116). S obzirom na to da je Srednja Europa Rusiju gradila kao Drugog, a ne obrnuto, možemo zaključiti kako je vlastitu kulturu poimala superiornijom, što potvrđuje činjenicu da ruska i sovjetska kolonizacija nisu mogle djelovati putem istih mehanizama kao i zapadne kolonizacije. Odnosno, Srednjoj Europi nije mogla biti nametnuta kultura ruskog ili sovjetskog kolonizatora pod krinkom superiornosti, kao što su to radili Zapadni kolonizatori, s obzirom na to da je Srednja Europa toliko uvjerljivo odbijala mogućnost vlastite inferiornosti spram Rusije.

Takvo poimanje ruske, odnosno sovjetske kulturne inferiornosti pridonijelo je propitivanju postkolonijalnog statusa Srednje Europe. S jedne strane, ovakva netipična razvojna tendencija ruske i sovjetske kolonizacije povezana je sa zapadnim neprepoznavanjem srednjoeuropskog prostora kao prostora sovjetske kolonizacije, dok s druge strane, služi za odbacivanje

srednjoeuropskog statusa kao postkolonijalnog. Dariusz Skórczewski piše kako je nedostatak istraživanja koja bi propitivala način na koji je Rusija uspostavljala svoju dominaciju doveo do toga da se njezino teritorijalno širenje poima isključivo u kontekstu širenja sovjetskog totalitarizma (Skórczewski 2014:92). Odnosno, uspostava njezine dominacije nad nekim područjem sagledava se samo unutar konteksta nametanja ekonomske i političke dominacije, uz vojnu prisilu, dok izostaje proučavanje eventualnog kulturnog nametanja, karakterističnog za tipične procese kolonizacije.

S druge strane, Grażyna Borkowska dovodi u pitanje srednjoeuropski postkolonijalni status. Ona navodi kako je Rusija možda i mogla kolonizirati druge zemlje u Saidovskom smislu ako takvu kolonizaciju primijenimo na zemlje Srednje Azije (Borkowska 2010:42). Iz toga proizlazi da Borkowska smatra kako Sovjetski Savez nije mogao kolonizirati prostor koji njega smatra inferiornim i Drugim, s obzirom na to da postkolonijalni diskurs pretpostavlja inferiornost i drugost koloniziranih te takav tipičan kolonijalni prostor eventualno vidi u ruskim azijskim posjedima. Nadalje, postavlja pitanje može li se Srednja Europa nazivati ruskom, odnosno sovjetskom kolonijom na temelju političke ekspanzije, navodeći kako tu izostaje kulturna i mentalna kolonizacija, odnosno, ona naglašava kako se politička ekspanzija Sovjetskog Saveza ne može poistovjećivati s kolonizacijom koja obuhvaća onu na području kulture (Ibid.). Nikola Petković ukazuje na sovjetsku homogenizaciju koja je prema njemu uništavala nacije i kulture Srednje Europe (Petković 2003:92). Takav stav s njegove strane ukazuje na postojanje neke vrste kulturnog nametanja koje je putem kolonizacije utjecalo na kulturu Srednje Europe. Autorica Katherine Verdery u okviru svojeg rada ističe kako je u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata na prostoru zemalja pod direktnim utjecajem Moskve postojala opreka koja je ljude suprotstavljala režimu, odnosno gdje je društvo sebe izdvajalo kao „mi“ spram vlasti koja vrši opresiju kao „oni“ (Verdery 1996:94). U tom kontekstu ona implicira kako je postojao očiti jaz između tih dviju grupa, a koji ukazuje na opresiju potonje. Ne ukazujući direktno na kulturu ili neku drugu sferu unutar koje se opresija mogla vršiti, ona naprosto izdvaja kako djelovanje totalitarnih režima podrazumijeva prodiranje u društveni prostor ali i u intimnu, osobnu sferu pojedinca te samim time utječe i na identitet (Ibid.). U slučaju komunističkih država pod utjecajem Sovjetskog Saveza, prema njoj dolazi do onoga što ona naziva društvenom šizofrenijom i dupliciranjem, a odnosi se na činjenicu da unutar takvih režima pojedinac stvara svoju javnu osobu i osobnost, koje su u potpunosti u poslušnosti s pravilima režima te je pojedinac eventualno sklon distanciranju ali ne i otporu, dok u intimnijoj sferi pokazuje svoje

pravo ja koje se kritički odnosi prema režimu (Ibid.). Iako se autorica ne bavi sovjetskim utjecajem u kontekstu unutar kojeg ga drugi navedeni autori spominju, način na koji se osvrnula na utjecaj koji režim ima na sam identitet, društvenu i privatnu sferu implicira postojanje mentalnog pritiska, a kojeg je Borkowska odbacila.

Unatoč odbacivanju mentalnog pritiska, kao i protivljenju terminu kolonizacije, Borkowska navodi kako je postojalo određeno nametanje koje je utjecalo na kulturu društva kao i način reprezentacije, koje ponajviše vidi u cenzuri i sličnim mehanizmima kontrole nametnute od komunističkih vlasti (Borkowska 2010:43). Tu se zapravo vraćamo na element reprezentacije i dominantnog diskursa, koji je bitan unutar postkolonijalne rasprave. Neovisno o različitim stajalištima, ono što je zajedničko navedenim autorima je njihovo isticanje važnosti književnosti koju stvaraju pisci u emigraciji. Tako Borkowska u tome vidi mogućnost da se reprezentacija Srednje Europe prenese na Zapad neovisno o cenzuri (Ibid.). Odnosno, ona u piscima u emigraciji vidi mogućnost da Srednja Europa sama stvori vlastitu reprezentaciju. S druge strane Nikola Petković u tome vidi bitan element za preuzimanje kontrole nad vlastitom reprezentacijom, izvan dominantnog diskursa, koji bi u ovom slučaju bio sovjetski i Zapadni (Petković 2003:43 – 44). Točnije, on baš kao i Borkowska, u književnosti pisaca u emigraciji vidi pokušaj da preuzmu kontrolu nad stvaranjem vlastite reprezentacije na Zapadu, izvan okvira komunističkog režima i diskursa o Istoku.

U konačnici možemo izdvojiti nekoliko zaključaka o primjeni postkolonijalnog diskursa na Srednju Europu. Primijenimo li na srednjoeuropski prostor neke od ranije iznesenih značajki i definicija vezanih uz postkolonijalni diskurs možemo zaključiti kako Srednja Europa nije tipičan postkolonijalni prostor. Uzmemo li u obzir rasnu osnovu i geografsku smještenost srednjoeuropskog teritorija ne možemo ga smjestiti unutar postkolonijalnog diskursa. Od prosvjetiteljskog razdoblja pa do Prvog svjetskog rata svakako je bila prostor imperijalističkih težnji triju susjednih carstava. Ipak, ne možemo reći kako je imperijalizam tih carstava u Srednjoj Europi stvorio tipičan kolonijalni prostor. Dok njemačku dominaciju možemo sagledavati u kontekstu Drugosti kao temelja za njezinu imperijalističku politiku, ona je manje prisutna na prostoru Habsburške dominacije te u potpunosti izostaje na prostoru ruske. Unutar tog konteksta ruski, odnosno sovjetski prostor dominacije ponajviše odskače od karakterističnog koloniziranog prostora. Ruska Drugost i inferiornost iz perspektive Srednje Europe, kao i Zapadnog poimanja o kolonizatoru kao donositelju napretka, onemogućuje joj da djeluje primjenjujući uobičajene mehanizme Zapadnih kolonizatora. Tako specifičnost ruskog,

točnije sovjetskog imperijalizma i utjecaja na srednjoeuropski prostor zapravo dovode do upitnog postkolonijalnog statusa Srednje Europe. No samo pitanje je li Srednja Europa postkolonijalni prostor ili nije, nije tema ovoga rada, već je cilj bio ukazati na pojedine elemente postkolonijalne teorije koji su na ovaj prostor primjenjivi, s obzirom na to da brojni pisci srednjoeuropskog prostora ustraju na postojanju takvog odnosa, a njihova slika odnosno reprezentacija centralna je tema rada. Točnije, najbitnija u okviru ovog rada jest slika o Srednjoj Europi koju je kreirao Czesław Miłosz. Prije nego predstavimo njegovu ideju u Srednjoj Europi, prikazat ćemo teoriju o zamišljenim zajednicama kako bismo vidjeli na koji način je bilo moguće zamišljati pripadnost zajednici te koji od tih elemenata su prisutni kod pisca Srednje Europe u kreiranju tog prostora.

4.2. Srednja Europa kao zamišljena zajednica

Navedeni elementi postkolonijalnog diskursa koje smo izdvojili kao primjenjive na Srednju Europu uvelike utječu i na način na koji se Srednja Europa zamišlja kao zajednica. Kako bismo to pojasnili potrebno je razmotriti teoriju o zamišljenim zajednicama Benedicta Andersona. Ona nam je potrebna kako bismo s jedne strane mogli izdvojiti na temelju čega Srednja Europa zamišlja svoju pripadnost Europi. S druge strane, potrebno je ukazati na određene elemente Andersonove teorije, koji se odnose na način na koji se neka zajednica zamišlja u kontekstu kolonizacijskog procesa, s obzirom na to da su neke od tih karakteristika primjenjive na Srednju Europu.

Kada je pisao o Srednjoj Europi, Nikola Petković je u samom uvodu naveo kako je Srednja Europa oduvijek predstavljala zamišljenu zajednicu, referirajući se na Andersona (Petković 2003:11 – 12). Iako se teorija o zamišljenim zajednicama prvenstveno odnosi na kontekst o nastanku nacija i nacionalizama, nju je moguće primijeniti kako bi se prikazalo na temelju čega neka grupa konstruira samu sebe kao zajednicu. Prema Andersonovoj teoriji određena zajednica zamišljena je na principu prema kojem njezini članovi na temelju nečega zamišljaju svoje zajedništvo iako se međusobno ne poznaju niti su svjesni postojanja svakog pojedinca unutar te zajednice (Anderson 1990:17). Nadalje, njihova zamišljena zajednica zamišljena je na određenom području, odnosno, pripadnici zajednice posjeduju svijest o granicama unutar kojih postoji njihova zajednica i dokle ona seže, a gdje počinje neka druga (Ibid. 1990:18).

Tako u kontekstu književnosti nakon Drugog svjetskog rata, unutar koje ranije spomenuti srednjoeuropski pisci u emigraciji stvaraju sliku tog prostora, oni pretpostavljaju svoje zajedništvo na temelju bivanja stanovnikom dijela Europe koji nije Istok, ali ni Zapad, odnosno, oni imaju određenu svijest koji točno prostor pripada toj Europi, a koji ne. Ipak, kao što je već prikazano, Srednja Europa Kundere i Miłosza nije bila jednaka – njihova poimanja Srednje Europe podrazumijevala su opsegom različit prostor. Tako možemo zaključiti kako u slučaju Srednje Europe možda ne postoje jasne granice, odnosno jasan prostor koji se smatra srednjoeuropskim, no prisutno je određeno poimanje o bivanju stanovnikom prostora Srednje Europe. Nejasan prostorni opseg povezan je u neku ruku s pozicijom iz koje je neki pisac pisao o Srednjoj Europi, odnosno određeni prostor je uključivao, a drugi isključivao, iako možda ne u potpunosti, na temelju vlastitog gledišta i onih zajedničkih osjećaja i iskustava putem kojih je poimao bivanje stanovnikom tog prostora. Kako bismo razumjeli način na koji se Srednja

Europa može smatrati zamišljenom zajednicom, ali i izvor različitih poimanja i prostornog određenja te zajednice potrebno je dodatno pojasniti teoriju Benedicta Andersona. Bitno je istaknuti elemente koje su karakteristični za europski kontekst kako bismo prikazali na temelju čega se u pojedinim povijesnim razdobljima moglo stvarati zajedništvo.

Prema Andersonu, začetak zamišljenih zajednica nalazi se u potrebi za kontinuitetom (Ibid. 1990:21). Tako su vjerske zajednice po njegovom mišljenju prvi oblik unutar kojeg se ta potreba pokušala zadovoljiti. Vjerske zajednice podrazumijevale su postojanje svetog pisma kao i jezika kojim su se koristile i putem kojeg se pristupalo svom znanju (Ibid. 1990:21). Tako Anderson navodi da jezična raznolikost nije bitno utjecala na pripadnike iste religije ako su se mogli sporazumjeti unutar jednakog religijskog sustava simbola (Ibid. 1990:22). Primijenimo li to na europski kontekst možemo zaključiti kako su simboli unutar kršćanstva i latinski jezik bili ti koji su okupljali pripadnike europskog prostora unutar jedne zamišljene zajednice, koja je bila zamišljena kao kršćanski svijet (Ibid.). Odnosno, to pojašnjava i kasniju podjelu Europe na zajednicu zapadnog kršćanstva i bizantskog, istočnog kršćanstva uslijed razlike u svetom jeziku. Ovdje se može uočiti element pripadnosti zapadnoj i kršćanskoj civilizaciji putem kojeg se stvarala ideja o Srednjoj Europi i njezinom identitetu kao europskom, a koji smo ranije naglasili kod Kundere. Zapadno kršćanstvo kao bitnu odrednicu prostora ističe i Trześniowski kada govori o Ruskoj Drugosti (Trześniowski 2010:165). Ipak, ta zamišljena zajednica koja se gradila kroz religijske simbole i jednom jeziku religije u Europi propada s razvojem tiska koji je vrlo brzo omogućio tiskanje na vernakularima, odnosno pojedinačnim narodnim govorima i jezicima (Ibid. 1990:26 – 27).

Sljedeći oblik unutar kojeg se zajednica mogla zamišljati bilo je dinastičko kraljevstvo. Radi se o državi na čijem je čelu vladar, a čija vladavina i moć počivaju na uvjerenju kako njegova vlast dolazi od boga. Nadalje, takav legitimitet kojeg je izvor božansko omogućavao je da se država organizira oko vladara, odnosno ona je „definirana svojim središtem“ te je kroz to bilo moguće zamišljanje zajednice (Ibid. 1990:27). Isto tako, Anderson navodi kako je takvo zamišljanje olakšavalo vladanje heterogenim područjem (Ibid.). Kao primjer navodi Habsburšku Monarhiju, koja se protezala velikim heterogenim područjem, koje su nastanjivali narodi različitih jezika, ali ono što ih je vezalo je bilo zamišljanje zajednice kojom vlada vladar iz Habsburške dinastije. Taj element izražen je u Kunderinoj viziji Srednje Europe. Iako njegova Srednja Europa obuhvaća Poljsku, čiji je samo jedan dio nakon osamnaestostoljetnih podjela pripao Habsburškoj Monarhiji, ona uz Češku i Mađarsku čini srž njegove vizije Srednje Europe.

Nadalje, ovakvo zamišljanje zajednice u kontekstu Habsburške Monarhije možemo povezati i s već spomenutim specifičnim smjerom kretanja Habsburške kolonizacije na srednjoeuropskom prostoru koji je izdvojio Nikola Petković. Naime, Habsburška kolonizacija usmjerena prema centru ukazuje na važnost centra za zajednicu naroda kojima vladaju Habsburgovci, u kojem se nalazi vlast, odnosno i sam vladar, što nam Petković potvrđuje navodeći kako je unutar takvog specifičnog smjera kretanja prema centru car Franjo Josip stvorio sliku o sebi kao „sveprisutnog oca Imperija“ (Petković 2003:53).

Ipak, navedeni oblici na kojima se temeljila zajednica nisu jedini elementi koji su pridonijeli njezinom zamišljanju. Kao što je izum tiska doprinio propasti zamišljanja ne temelju jezika religije, tako je postepeno doveo do drugačijeg poimanja vremena (Ibid. 1990:31). Točnije, Anderson navodi kako je za zamišljanje zajednice bilo bitno poimanje vremena, odnosno promjena u poimanju vremena do onog što on naziva *homogenim, praznim vremenom*, koje u svojoj teoriji definira kao poimanje vremena unutar kojeg se društvo, odnosno zajednica istovremeno, kalendarski kreću (Ibid. 1990:31 – 32). Unutar takvog poimanja vremena bitan je bio razvoj novina i romana kao oblika koji su pridonijeli zamišljanju zajednice (Ibid. 1990:32). Primjerice, romanom autor prenosi određenu sliku čitatelju. Doživljaj te slike povezuje čitatelje, ali ona isto tako može tvoriti zamišljenu zajednicu ako odražava sliku stvarnosti unutar koje se čitatelj nalazi, tako što povezuje njega kao i druge čitatelje koji dijele poznavanje iste slike. Tako je primjerice u Srednjoj Europi prisutno viđenje povijesti povezano s njezinim podređenim statusom. Srednja Europa, koja je bila prostor nad kojim su dominaciju vršile susjedne sile od Njemačke do Austro – Ugarske i Ruskog Carstva, u prostoru njihove dominacije nije bila u mogućnosti stvarati vlastitu službenu povijest, odnosno diskurs o povijesti. Točnije, njezin status podređenog subjekta podrazumijeva nametanje diskursa, tako i povijesnog te su glavni akteri unutar tog diskursa bili centri moći. Tako srednjoeuropski pisci zaključuju da se povijest uvijek odvijala na prostoru Srednje Europe bez da su njezini narodi imali pretjeran utjecaj na nju. Primjer romana koji stvara određenu sliku utemeljenu u stvarnosti, čineći tako zamišljenu zajednicu među čitateljima, izdvaja Nikole Petkovića. Pišući o povijesnom i političkom diskursu koji su Srednjoj Europi nametali susjedne velesile Petković navodi romane *Dobri vojak Švejk* Jaroslava Haška te *Proces* Franza Kafke. Na primjeru ta dva romana on piše kako se Srednja Europa tvori kao kolonijalni prostor, unutar kojeg glavnim likovima dolazi povijest te ih zahvaća bez da oni imaju utjecaja na to (Petković 2003:60). Tako se unutar romana stvara slika o sustavim unutar kojih se nameće povijest i prodire u javni i

intimni prostor te koja reflektira stvarnost Srednje Europe kao kolonijalnog prostora s nametnutim diskursom (Ibid. 2003:60 – 61). Petković stoga piše kako je srednjoeuropska književnost često ukazivala na svoje kolonizatore direktno im se obraćajući „(...) ali u pravilu onome koji je ili već napustio regiju, ili se sprema na povlačenje.“ (Ibid. 2003:101). Taj nam citat ukazuje kako se unutar književnosti stvarala slika koloniziranog prostora koja je odražavala stvarnost te se zamišljanje moglo temeljiti na prepoznavanju iste slike, odnosno pripadanjem istoj stvarnosti. Točnije, sami pisci Srednje Europe su na temelju dijeljene stvarnosti i iskustava, putem književnosti, mogli kreirati prostor zamišljene srednjoeuropske zajednice.

Osim toga, elemente zamišljene zajednice možemo na još jedan način primijeniti na Srednju Europu. Prema Andersonu, razvoj tiskarskog kapitalizma na vernakularu do početka 19. stoljeća diljem Europe pridonio je nastanku nacionalnih jezika, putem kojih su se narodi ubrzo počeli zamišljati kao nacije (Anderson 1990:72). Tome svjedoče i narodni prepoređi tijekom 19. stoljeća, koji su slijedili nedugo nakon prvih gramatika i rječnika te su bili vezani za književnost (Ibid. 1990:71 – 72). Takav razvoj predstavljao je problem za dinastičke države s obzirom na to da su one u tom razdoblju obuhvaćale prostore naseljene različitim narodima, koji su govorili različitim jezicima – primjeri takvih država su Habsburška Monarhija i Rusko Carstvo. Tako Anderson na primjeru Habsburške Monarhije pojašnjava problem jezika unutar dinastičkih država. Habsburgovci krajem 18. stoljeća pokušavaju uvesti njemački kao administrativni jezik i jezik države, što je za cilj imalo unifikaciju na prostoru cijele monarhije s ciljem unaprjeđenja i poboljšanja u administraciji i sličnim poslovima (Ibid. 1990:80). Kako piše Anderson, njemački u tom razdoblju nije izabran za jezik države pod krinkom skrivenih nacionalističkih težnji Habsburgovaca, već isključivo radi bogate kulturne i književne tradicije te brojne njemačke manjine koja se nalazila u gotovo svim pokrajinama Monarhije (Ibid.) Problem se pojavio tijekom 19. stoljeća kada se jezik sve više dovodi u vezu s formiranjem nacija, a inzistiranje na jednom jeziku, kao što je to u slučaju Habsburške Monarhije bio njemački, prouzročilo je nezadovoljstvo i otpor nenjemačkih naroda, ili u slučaju da se pokušavalo ići ususret nenjemačkim jezicima, onda je izazivalo nezadovoljstvo njemačkog stanovništva (Ibid.). U svakom slučaju, Anderson navodi kako su takve pojave vezane uz poimanje i ulogu jezika u 19. stoljeću dovele do pojave koju označava posuđenim terminom *službeni nacionalizam* (Ibid. 1990:81). Točnije, radi se o pokušaju da se primjeni ideja nacije na dinastička carstva, koja su odreda heterogena, a koji se javlja kao reakcija na brojne

nacionalne pokrete tijekom 19. stoljeća (Ibid. 1990:82). Tako Anderson razmatra izraženu rusifikacija koja postaje službena politika Ruskog Carstva krajem 19. stoljeća u okviru službenog nacionalizma. Carstvo se kroz ruski jezik trebalo izgraditi kao nacija iako je obuhvaćalo prostor na kojem su živjeli različiti narodi – od Finaca do Gruzijaca. Tako je izrazita rusifikacija nametala ruski jezik drugim jezicima koju su, u vrijeme kada se pojavila, bili već izgrađeni (Ibid.). Slično je bilo vidljivo i u Njemačkom Carstvu gdje se nametao njemački, kao i u Austro – Ugarskoj Monarhiji, iako je unutar Monarhije zbog njezinog dualnog uređenja situacija bila specifična iz tog razloga što u drugoj polovici stoljeća u ugarskom dijelu dolazi do izražene mađarizacije (Ibid. 1990:96 – 97). Ono što je zajedničko pojavi službenog nacionalizma jest nametanje određenog jezika, iako se u Austro – Ugarskoj više radilo o mađarizaciji ugarskog dijela Monarhije, za razliku od puno blaže germanizacije u austrijskom dijelu. Tako je nametanje jednog jezika unutar heterogenih dinastičkih država pridonijelo marginalizaciji drugih jezika i skupina spram onih dominantnih. Nadalje, unutar takvog sustava obrazovanje kao i napredovanje bilo je omogućeno samo onima koji su govorili državni jezik, stvarajući tako sloj dvojezične inteligencije i građanstva (Ibid. 1990:82 – 83). Iskustvo nametnutog jezika te obrazovanje unutar višejezične okoline moglo je na srednjoeuropskom prostoru stvoriti svijest o zajedničkim pojavama koje su prisutne u različitim zemljama tog prostora, stvarajući tako zamišljenu zajednicu.

Na temelju navedenog možemo zaključiti na koji se način srednjoeuropski prostor tijekom povijesti mogao zamišljati kao zajednica, odnosno na temelju čega su srednjoeuropski pisci mogli kreirati Srednju Europu kao zajednicu. Njezin identitet kao europski i kršćanski povezan je općenito s onim ranijim zamišljanjem zajednice kroz religiju i latinski jezik. Kasnije, uslijed razvoja tiska i sve češćeg izdavanja na vernakularu dolazi do razbijanja zamišljene zajednice utemeljene u latinskom. Tako izum i napredak tiska pridonose i promjeni u poimanju vremena prema homogenom, praznom vremenu, koje počiva na tome da se zamišljena zajednica zajedno kreće unutar tog vremena. Razvoj romana i novina kao načina prenošenja informacija ili stvaranja neke slike tako povezuju pojedince, ne na individualnim poznanstvima niti svijesti o svima koji postoje unutar zajednice, već na zajedništvu koje dijele kao čitatelji kojima se informacije istovremeno prenose. Nadalje, tiskanje na vernakularima, posebno djela s područja književnosti, filologije i leksikografije, do početka 19. stoljeća pridonosi formiranju jezika i stvaranju svijesti i njegovoj pripadnosti točno određenoj skupini, kroz koji se zajednice sve više počinju zamišljati kao nacije. Do druge polovice 19. stoljeća, uslijed nastanka manjih

nacionalizama utemeljenih na jeziku, nastaje službeni nacionalizam utemeljen na dominaciji i nametanju jednog službenog jezika države, koji se javlja kao reakcija na manje nacionalizme. Takvo jezično nametanje posebno je izraženo u Srednjoj Europi, iako u različitom intenzitetu, a povezano je s nametanjem diskursa dominantnih centara. Ono tako u Srednjoj Europi dovodi do marginalizacije manjih jezika u okviru velikih carstava te do stvaranja višejezične inteligencije i građanstva obrazovanih u brojnim centrima, na državnom jeziku. Slika Srednje Europe koja se u književnosti stvarala odražavala je tako procese zajedničke za različite prostore Srednje Europe, koji su se istovremeno odvijali u trima carstvima, stvarajući zamišljenu zajednicu njezinih stanovnika, utemeljenu u istoj stvarnosti. Odnosno, svijest o prostoru s dijeljenim iskustvima mogla je poslužiti srednjoeuropskim piscima u stvaranju reprezentacije o srednjoeuropskom prostoru.

5. Srednja Europa Czesława Miłosza

Važnost inteligencije i intelektualaca koju su bili nositelji kulturnog razvoja i političkog vodstva na prostoru Srednje Europe još od prije 19. stoljeća ističe autor Richard Esbeshade te navodi kako tu ulogu kao i ulogu u preoblikovanju vlastite povijesti intelektualci nastavljaju imati čak i u razdoblju komunizma (Esbeshade 1995:77). Baš kao i ranije spomenuta Borkowska, Esbeshade u piscima u emigraciji vidi značajne aktere koji su zaslužni za stvaranje reprezentacije i ideje o Srednjoj Europi, izvan službene povijesti nastale pod utjecajem dominantnog režima, na temelju vlastitih iskustava i individualnog pamćenja (Ibid. 1995:74). Tako prema Todorovoj poljski pisac Czesław Miłosz predstavlja drugog bitnog utemeljitelja ideje o Srednjoj Europi, koja ponajviše počiva na kulturi (Todorova 2015:237). Ona piše kako je Miłosz pišući o Srednjoj Europi to radio zadržavajući se „unutar granica svijeta koji je najbolje poznao: „književnosti.“ (Ibid. 2015:239). To je izraženo i u njegovoj viziji prostora koji je po njegovu mišljenju srednjoeuropski. Kako navodi Todorova, on je unutar svoje vizije prostor odredio kroz prizmu književnosti svrstavajući unutar njega „češku ili poljsku, mađarsku ili estonsku, litavsku ili srpskohrvatsku književnost, a spominje i ukrajinsku, slovačku i rumunjsku.,, (Ibid.). Unutar toga ne samo da je prisutna važnost kulture u pokušaju stvaranja ideje o Srednjoj Europi, već je vidljivo da Miłosz stvara puno širu viziju prostora, za razliku od već spomenute uže vizije Milana Kundere.

Miłoszeva *Rodbinska Europa (Rodzinna Europa)*, objavljena je 1959. godine u Parizu. Po Miłoszevim riječima njezin prvotni cilj bio je „približiti Europu Europljanima“, a razlog je vidljiv u sljedećem citatu:

„Dovoljno je ipak tu, u Europi, potjecati iz njezinih manje propotovanih ozemlja na istoku i sjeveru, pa ćeš biti prihvaćen kao došljak s Velikog medvjeda, o čemu se zna samo toliko da je tamo hladno.“ (Miłosz 1999:5 – 6).

Odnosno Miłosz je pišući o samome sebi htio stvoriti i prenijeti sliku o dijelu Europe odakle potječe, u vrijeme kada tim prostorom vlada Sovjetski Savez te sljedećim citatom svjedoči o poteškoćama takvog pothvata: „Takav je pothvat nezahvalan, jer je naša sklonost prema općim, iako neprovjerenim, idejama moćno utemeljena.“ (Ibid. 1999:6 – 7). Navedeni nam citati ukazuju ne samo na dominaciju Sovjetskog Saveza nad diskursom o Srednjoj Europi, unutar kojeg Sovjetski Savez stvara svoju reprezentaciju regije kao dijela Istoka, nego nam ukazuje i

na nepoznavanje same regije, što je zapravo problem koji potječe još od prosvjetiteljstva. U pokušaju da ponudi vlastitu sliku prostora, izvan dominantnog diskursa Miłosz piše da „Unutarnja proživljavanja, takva kakva su se sačuvala u sjećanju, bit će ocjenjivana u perspektivi promjena kojima je bila izložena sredina.“ (Ibid. 1999:8).

Osim u *Rodbinskoj Europi* sliku o Srednjoj Europi Miłosz gradi i u drugom djelu, koje joj zapravo prethodi. Radi se o djelu *Zasužnjeni um (Zniewolony umiś)*, objavljenom 1953. godine u Parizu, a koje je počeo pisati nedugo nakon što je 1951. zatražio politički azil.⁴ I dok u *Rodbinskoj Europi* Miłosz sliku o svojem dijelu Europe gradi kroz pojedine događaje i iskustva iz vlastitog života, u *Zasužnjenom umu* on se prvenstveno fokusira na detaljnu analizu staljinizma koji je uslijedio nakon Drugog svjetskog rata, prikazujući između ostalog pritiske režima na pisce od kojih se očekivalo vjerno stupanje u službu nove države.

Priču o svojem dijelu Europe Miłosz započinje pričajući o mjestu rođenja, odnosno o Litvi i to u vrijeme kada je taj prostor u svijesti Europe još uvijek bio smješten izvan njezinih granica. Takvu smještenost izvan granica Europe temelji na istom elementu kojeg je i Kundera izdvojio kao bitnog za povijesno samoodređenje regije – kršćanstvu. Tako o tom kraju piše:

„Smješten izvan granica zemljovida, pripadao je bajkama. (...) Ako je tada misao bila obuzeta širenjem istinske vjere, a borba s nevjernicima bila glavnom temom viteških pjesama i legendi, lako je pojmiti zašto su provincije, do kojih se nikad nije probilo evanđeosko svjetlo, pobuđivale užas i podsjećale na neispunjenu obvezu. Tako je dakle i Europa također imala svoje crvenokošce.“ (Ibid. 1999:9).

Navedeni citat svjedoči o drugosti tog kraja koji se nalazi izvan granica Europe, na periferiji, još u 13. stoljeću, kada tamo pristižu tek vitezovi križarskog reda koji se „bore i pobjeđuju na granicama Zapada u ime Crkve i Carstva“ (Ibid. 1999:10). Krajevi postaju dijelom Zapada i Europe tek pokrštavanjem nakon stvaranja Unije s Poljskom krajem 14. stoljeća zbog čega Miłosz piše da su „Posljednji pogani u Europi prestali biti skandalom u očima vjernika.“ (Ibid. 1999:11). Stoga možemo zaključiti kako katoličanstvo predstavlja element na temelju kojeg su Litva, ali i drugi ranije pokršteni krajevi Srednje Europe, bili dijelom iste europske zajednice te nam to dodatno potvrđuje i Andersonovo poimanje o zamišljenim zajednicama, prema kojem je zajednica u Europi dugo vremena počivala na religiji i jeziku religije. Daljnji povijesni razvoj

⁴Svibiografski i bibliografski podaci preuzeti iz *Zasužnjeni um*, Czesław Miłosz. 1998. Novastvarnost. Zagreb.

prostora vezan uz Poljsko – Litavsku Uniju Miłosz manje ili više izjednačava onom na Zapadu te se kod njega posebno ističe pluralnost prisutna na njezinom prostoru, koju su isticali i drugi pisci kao jednu od bitnih elemenata Srednje Europe. Tako Miłosz donosi sliku prostora:

„Jezik obrazovanih bio je latinski (...) Znatan dio gradskog stanovništva u svakodnevnom se govoru služio njemačkim, iako su doseljenici obično tijekom nekoliko naraštaja podlijegali asimilaciji. Židovi su donijeli iskvareni njemački, trgovci s Kavkaza – ormjanski. (...) Poljski se sve više počeo isticati kao simbol jezika kulture, to jest kao jezik vladajućeg sloja, a litavski i narječja, koja su poslije postala ukrajinski i bjeloruski jezik, spuštani su na razinu govora mase.“ (Ibid. 1999:12).

Prema tome možemo zaključiti kako je prostor nastanjivalo različito stanovništvo te je u citatu sadržan bitan element vezan uz njemačke doseljenike koji potvrđuje isto ono što i ranije spomenuti Le Rider i Leitgeber, a to je činjenica da je njemačko stanovništvo često bilo asimilirano te da njihovo doseljavanje nije kolonizacija od strane Svetog Rimskog Carstva. Također, latinski kao jezik obrazovanih i obrazovanja još jednom ukazuje na Andersona i zamišljanje kroz religiju i jezik religije. Osim toga, Miłosz posebno ističe važnost Židova, kako zbog brojnosti ali i zbog njihove važnosti u smislu kulturnog napretka. Miłosz ističe kako je prostor Unije bio „najveće utočište Židova na europskom kontinentu i da su očevi ili djedovi većine Židova, gdje god danas živjeli, imali svoja sjedišta nad Vislom, Njemenom ili Dnjeprom.“ (Ibid. 1999:13). O važnosti židovske kulture nastale na prostoru Unije, uz posebno isticanje Vilna kao Sjevernog Jeruzalema, Miłosz piše:

„Vjerska židovska literatura koja je nastala u tom dijelu Europe, prevedena na mnoge jezike, zadobila je priznanje u cijelome svijetu i dostatno je u ruke uzeti prvu bolju antologiju religijske misli pa da naiđemo na hasidske pripovijesti i sa štovanjem se prisjetimo mudraca iz zabitih gradića (...)“ (Ibid. 1999:79).

Osim navedenih elemenata koji nam svjedoče o pluralnosti prostora Unije, koji su ju, kao i druge krajeve Srednje Europe, činili posebnom spram Rusije ali i Zapadne Europe, Miłosz izdvaja brojne elemente koji svjedoče o pripadnosti Unije tekovinama zapadne civilizacije, unatoč tome što je ponekad izazivala čuđenje na Zapadu. Neki od tih elemenata prisutni su u sljedećem citatu:

„Jedan od njih bio je G. K. Chesterton lijepo čašćen u našem gradu. Čini se da ga je oduševljavalo to čudo kontinentalne egzotike, a u zraku stalno prisutan zvuk zvona s nekoliko desetaka crkava bio mu je, kao katoliku, blizak. (...) Usporedba nije neutemeljena, jer su isusovci nekoć tu imali jedno od svojih najmoćnijih središta u tom djelu Europe.“ (Ibid. 1999:45).

Egzotika prisutna u ovom citatu rezultat je neznanja o Uniji, koje je bilo prisutno na Zapadu jer, kako piše Miłosz, u te udaljene dijelove Zapada rijetko je tko putovao (Ibid.). Ipak, ono što se ističe i smješta prostor unutar Zapada je katoličanstvo te barokna arhitektura koja se ogleda u crkvama zahvaljujući djelovanju isusovaca. To isto Miłosz još jednom potvrđuje u *Zasužnjenom umu* navodeći kako se u Vilnu nalazilo „nekoliko desetaka katoličkih crkava, koje su gradili talijanski arhitekti u baroknome stilu, (...)“ te kako je grad bio „jedno od najvažnijih središta židovske književnosti i židovskih studija u Europi.“ (Miłosz 1998:143 – 144).

Unatoč tome, razdoblje 18. stoljeća donijelo je već navedene podjele Unije te Miłosz piše kako je podjele omogućio Zapad zahvaljujući poimanju o Istoku. Pri tom Miłosz misli na isto poimanje o kojem je pisao Wolff. Tako Miłosz navodi kako su se „(...) novac i sila gomilali na zapadu Europe, tamo su se stvarali i kulturni obrasci koji su se poslije proširili na istoku (...)“ (Ibid. 1999:57). To nam ukazuje na već spomenuto prosvjetiteljsko uvjerenje kako je Zapad izvor civilizacije i napretka. Nadalje Miłosz ističe kako je to dovelo do stvaranja slike o zemljama Srednje Europe koje su bile „(...) siromašne rođakinje, polukolonijalni teren. Odnos Zapada prema njima nije bio lišen protektoratskog omalovažavanja (...)“ (Ibid.). Takvo viđenje implicira nazadnost i nedovoljnu razvijenost spram Zapada, što odgovara prosvjetiteljskoj slici europskog Istoka. Unatoč ekonomskim razlikama tih prostora i Zapada, koje su očito bile vidljive još u prosvjetiteljstvu, prvi veći začetak udaljavanja od Zapada Miłosz vidi ponajviše u ruskoj prisutnosti na prostoru Unije nakon njezinih podjela. Iako su podjele Unije između tri carstva, koja su je okruživala, donijele brojne promjene na prostoru cijele bivše države, odnosno unutar pruskog, austrijskog i ruskog dijela, Miłosz rusku prisutnost izdvaja upravo zbog perspektive iz koje piše, a to je Litva, odnosno prostor koji se nakon podjela našao pod ruskom okupacijom. O pritiscima carskih vlasti Miłosz piše:

„Ali već žandar, koji je za sobom vukao dugačku sablju, poreznik, kondukter na željeznici, dovedeni poradi administracijskih potreba, obraćali su se starosjediocima na ruskom, polazeći od pretpostavke kako svatko mora znati službeni jezik. Iznad se

uzdizala piramida ruskih škola i sveučilišta, ureda, ministarstava, državne religije, pravoslavne, a na vrhu Carski tron.“ (Miłosz 1999:16).

Unutar navedenog citata možemo razlučiti nekoliko elemenata. Prvo, pritiske carizma možemo sagledati u kontekstu onoga što je Anderson nazvao službenim nacionalizmom, pojasnivši ga upravo na primjeru Ruskog Carstva. Nadalje, u okviru postkolonijalne teorije, ovakav pritisak na osvojeni prostor može se sagledati u okviru Saidova i Bhabhina imperijalizma tako da se unutar njega ovakav pritisak na prostor, koji ne pripada nekoj državi, poima u kontekstu imperijalističkih tendencija, koje se uslijed širenja teritorija na tuđi prostor ostvaruju kao kolonizacija. No, za razliku od tipičnog kolonizatora koji je trebao biti napredniji, kako Miłosz već navodi, ruska prisutnost nije donijela napredak, štoviše, udaljavala je taj prostor od Zapada. Tako primjerice piše kako je „Dugogodišnja ruska vladavina također ostavila tragove: lošu kalendaru, nečuvenu teškoću privikavanja na higijenu i dvije goleme crkve ispupčenih kupola – znak skrbi carske vlasti za duhovno zdravlje uvezenih činovnika.“ (Ibid. 1999:46). Osim što svjedoči nazadovanju tijekom ruske dominacije, na koje su ranije ukazali Skórczewski i Trześniowski, citat ukazuje na još jedan bitan element – „uvezeni činovnici“ kao i oni „dovedeni poradi administracijskih potreba“ iz prethodnog citata ukazuju nam na jedan element tipičan za prostor koji je koloniziran, a to je prisutnost goleme administracije koju kolonizator nameće s ciljem uspostave što veće i čvršće kontrole. No netrpeljivost izražena u poljsko – ruskim odnosima prema Miłoszu seže puno ranije te nije rezultat isključivo ruske prisutnosti nakon podjela Unije, odnosno povijesnih nepravdi koje je spram Poljaka počinila Rusija (Ibid. 1999:106).

I prije samih podjela u 18. stoljeću stanovništvo Unije zaziralo je od Rusije te ju je zamišljalo kao Drugog smještajući je izvan Europe. Iako je prostor Unije bio jezično i religijski pluralan, odnosno na njezinom su se teritoriju mogle pronaći razne skupine, koje su govorile različitim jezicima i pripadale različitim religijama, dominantan element na kojem je počivala Unija jest pripadnost Europi putem katoličanstva (Ibid. 1999:12 – 13). Tako Miłosz piše: „Cijela poljska kultura razvijala se u orbiti Vatikana, a iznimka nije bio ni kratkotrajni kvasac reformacije, kada je veliki spor budio veće zanimanje za papinstvo nego za udaljavanje od njega.“ (Ibid. 1999:67). Nadalje, piše kako je dominantnom katoličanstvu Unije suprotstavljeno rusko pravoslavlje – „Poljake i Litavce povezivala je antipatija prema pravoslavlju i njegovim sljedbenicima.“ (Ibid. 1999:47). Taj je otpor putem religijske različitosti dodatno produbljen tijekom razdoblja podjela Unije te se nije odnosio isključivo na pravoslavlje nego i na otpor pruskom

protestantizmu (Ibid. 1999:67). Nadalje, pišući o Rusiji Miłosz odmah na početku jednostavno zaključuje: „Poljaci i Rusi se ne vole, ili, točnije, uzajamno gaje svakovrsne osjećaje nenaklonosti, od prijezira, odvratnosti, do mržnje (...)“ (Ibid. 1999:105). Pojašnjavajući takav odnos Miłosz navodi kako on izvore ima u povijesnim odnosima Rusije s Unijom u razdoblju 16. i 17. stoljeća te piše kako su u tom razdoblju sve civilizacijske tekovine i kulturni uzori dolazili sa Zapada, a Unijom su se prenosili ponajprije putem vladajućeg staleža koji se koristio poljskim jezikom (Ibid. 1999:106). Tako Miłosz piše:

„Moskva, to su bili barbari s kojima su vođeni ratovi na periferiji kao s Tatarima, i o njima se nije vodilo posebna računa (...) Uočena je njihova nepojmljiva pokornost vladarskoj despociji, sklonost kršenju obećanja, podmuklost i podrugljivo divljaštvo njihovih običaja (...)“ (Ibid.).

Nadalje, navodi kako se tada u svijesti Poljaka razvila slika o Rusiji kao o „pustoši na istoku (...) izvan, iza orbite svijeta.“, iz čega je proizašlo poimanje Poljaka o vlastitoj uzvišenosti na temelju katoličanstva i pripadnosti Zapadu, zbog čega su prema vlastitoj slici na Istoku mogli nastupiti samo kao civilizatori (Ibid. 1999:107 – 109). Navedene citate moguće je analizirati na nekoliko načina. Prvo, opis Rusije kao nečeg izvan i iza ukazuje nam na njezinu drugost jer ju Miłosz izvan granica Europe i europske kulture udaljava kulturno i geografski. To je istovjetno drugim autorima koji su inzistirali na takvoj udaljenosti Rusije kako bi naglasiti vlastitu pripadnost Europi. Nadalje, pridodajući Rusima osobine podmuklosti, divljaštva i slično, dodatno ukazuje na njezinu drugost. No to kao i poimanje Poljaka kao civilizatora koji su se smatrali kulturno i civilizacijski nadmoćnima ukazuje nam na još nešto. Ruska drugost je u ovom kontekstu građena na isti način na koji su zapadni kolonizatori gradili Druge izvan Europe, ali i Druge u Europi. Točnije, na isti je način Zapadna Europa gradila europski Istok kao Drugi, ali i daleke i prekomorske teritorije kao Druge, čime je opravdavala svoju civilizatorsku ulogu. Ipak, u ovom kontekstu se nije odvila kolonizacija, barem ne u smjeru istoka. Antagonizam između Rusa i Poljaka i ruska Drugost prisutna je i u književnosti. Ako se osvrnemo na ranije navedenu tvrdnju Dariusza Trześniowskog prema kojoj je ruska Drugost dodatno utvrđena u svijesti kroz poljsku devetnaestostoljetnu književnost, isto ćemo pronaći i kod Miłosza: „Primjerice, djela poljskih pjesnika obilježena su nesnošljivošću prema Rusiji, ...“ (Miłosz 1998:35). Nadalje izdvaja:

„ ... u poljskoj literaturi lakše je naći osobine Mađara, Nijemaca, Francuza i Talijana nego carevih podanika. (...) Sjetimo se da se između ruskih i poljskih pisaca – obično emigranata u Parizu – vodila polemika i da se uzajamno nisu štedjeli. (Miłosz 1999:106 – 107)

Ruska Drugost, proizašla iz povijesnih antagonizama dviju zemalja, kao i već opisana nazadnost Carstva ali i nazadnost koju je na prostor bivše Unije donijela, Miłoszu je tako poslužila za isticanje suprotnosti Rusije s Unijom na isti način na koji su drugi pisci inzistirali na suprotnosti Srednje Europe s Rusijom. Također, međuratno razdoblje, tijekom kojeg su i Poljska i Litva ostvarile samostalnost, Miłosz ističe kao razdoblje kada se prostor bivše Unije nije previše razlikovao od Zapada. Za početak ističe promjene do kojih je došlo nakon povratka samostalnosti i navodi Poljsku kao primjer: „ ... tri različito razvijena dijela, sa strukturama baštinjenim od Austrije, Njemačke i Rusije, najprije je morala stvoriti jedinstvenu administraciju, jedinstveni školski sustav, ...“ (Ibid. 1999:50). Takva nejednaka razvijenost i nepostojanje jedinstva u temeljnim državnim strukturama dokaz su prisutnosti velikih sila. Nakon promjena koje su uslijedile u poratnim godinama Miłosz navodi kako je u međuratnom razdoblju zemlja išla ukorak sa Zapadom: „ Što god se govorilo, pripadali smo istom gospodarskom krvotoku, iako nam je tek poznavanje potpuno drukčijih sustava, na temelju kontrasta, omogućilo razumijevanje činjenice. (...) Pripadali smo također istomu krvotoku kulturnih dobara.“ (Ibid. 1999:49). Kundera, koji je kao i Miłosz isticao kulturu međuraća kao razdoblje tijekom kojeg se sve odvijalo kao i na Zapadu, neke od srednjoeuropskih pojava ipak je izdvojio jer su prema njemu bile ispred onih Zapadnih. Tako i Miłosz izdvaja neke od pojava koje su po njegovu mišljenju, u vrijeme kada su se pojavile na Zapadu, u Srednjoj Europi već odavno postojale: „ Tako mi se na primjer Théâtre National Populaire, koji se nakon Drugog svjetskog rata mnogima u Parizu objavio kao čimbenik napretka i podruštvljenja, učinio institucijom poznatom još iz djetinjstva.“ (Ibid. 1999:50). Na temelju međuratne kulture Miłosz ističe ne samo pripadnost Europi ali i posebnost Srednje Europe kao njezina zasebnog dijela. Ipak, međuratnu političku situaciju, koju u *Rodbinskoj Europi* spominje u pozadini vlastitih iskustava, a koja ukazuje na porast antisemitizma i nacionalizma, oštro ih osuđujući, između ostalog izdvaja kao uzrok nemoći pred nacističkom okupacijom i događajima tijekom Drugog svjetskog rata. Osim toga, kao i Kundera, Miłosz ističe kako je postojala određena zagledanost u Zapad, odnos prema Zapadu koji je prema poimanju Poljaka trebao pomoći. Tako piše o tome kako je Drugi svjetski rat lako uništio sve ono što se gradilo u kratkom periodu međuraća,

ukazujući na lakoću kojom su se stanovnici opet prilagodili stanju strane okupacije te na uzaludnu zagledanost u Zapad:

„Većina je Poljaka još za prvih mjeseci Drugog svjetskog rata izvela skok u prošlost i udomila se u dobro im znanim automatizmima. Dvadeset godina suverenosti kratko je razdoblje, i što je tijekom njega postignuto, izbrisalo se kao prah leptirovih krila. Prošlost se ponovila: podjela zemlje između dva neprijatelja, uhiđbe, deportacije, Sibir, nada u Francusku i Englesku, poljske legije na Zapadu.“ (Ibid. 1999:114).

Takva nemoć i događaji tijekom Drugog svjetskog rata doveli su do lake uspostave novoga režima. Miłosz piše:

„Godine 1945. zemlje Istočne Europe osvojila je Nova vjera koja je stizala s Istoka. (...) Moj odnos spram nove svjetovne religije, a prije svega spram Metode na kojoj se ona temelji (spram Metode dijamata ili dijalektičkog materijalizma, ali ne u koncepciji Marxa i Engelsa, već Lenjina i Staljina), bio sam nepovjerljiv. (Miłosz 1998:13).

Kao što je ranije izdvojena Rusija, odnosno Rusko Carstvo, koje po ničemu nije bilo slično Poljskoj, tako je Miłosz izdvojio i Sovjetski Savez:

„Živjeli smo na više od stotinu milja od granice Sovjetskog Saveza. To ne znači da je naše znanjem o njemu bilo mnogo temeljitije od znanja stanovnika Pariza. Boravili smo na periferiji svijeta koji se razlikovao od svijeta na Istoku, kao što se razlikuju dva planeta. (Ibid. 1998:153).

Kao i u slučaju carističke Rusije, Sovjetski je Savez jednako dalek i Drugi iz perspektive Miłosza. Tu Drugost dodatno naglašava govoreći kako: „Nije ugodno predavati se hegemoniji jednog naroda koji je još uvijek gotovo primitivan, ...“ (Ibid. 1998:32). Nadalje, osim što je Sovjetski Savez u novo uspostavljenim narodnim republikama donio promjene u obliku političkog i gospodarskog uređenja, tako je donio i kulturne promjene i pritisak, kojeg je odbacila ranije spomenuta autorica Grażyna Borkowska, u pokušaju da odbaci postkolonijalni status zemalja Srednje Europe. Miłosz u više primjera ukazuje na novonastalu situaciju, ističući kako pisci i intelektualci nisu imali puno izbora jer je novi režim od njih prvih očekivao stupanje u službu narodne demokracije i prihvaćanje i promoviranje socijalističkog realizma (Ibid. 1998:13 – 14). Tako piše kako je nesumnjivo u poratnim godinama postalo jasno da je „... zemlja postala provincijom Imperija i njome se vlada ediktima iz Centra, uz očuvanje

autonomije koja će sve više slabiti.“ (Ibid. 1998:31). Analizom navedenih citata možemo zaključiti kako se Sovjetski Savez opet gradi kao Drugi, na isti način kao Rusija – udaljavajući ga od Poljske, ukazujući na njegovu primitivnost. Isto tako, hegemonija jednog Centra nad provincijom Imperija ukazuje nam na odnos karakterističan za onaj kolonijalni. Odnosno, sovjetsko širenje na teritorije koji zadržavaju tek prividnost autonomije, koje se odvija na nekoliko područja, od politike do kulture, možemo povezati s kolonizacijom i mehanizmima putem kojih kolonizator ostvaruje svoju kontrolu. Kao primjer kulturne hegemonije koju Sovjetski Savez uspostavlja Miłosz navodi:

„ ... Istočna će Europa već rado upotrebljavati univerzalni jezik, to jest ruski, a načelo „ narodna kultura u formi, socijalistička u sadržaju“ u najboljem će slučaju označavati monolitno jedinstvo kulture regulirane iz Centra, ...“ (Ibid. 1998:32).

Osim kontrole nad kulturom koju Sovjetski Savez uspostavlja, Miłosz u radu izdvaja druge aspekte života kojima se pokušavalo ovladati. Osvrnemo li se na ranije navedeni citat o Novoj vjeri koja se širi iz Moskve i koju Centar širi oslanjajući se na Metodu možemo zaključiti sljedeće. Nova vjera, odnosno staljinizam koji se iz Moskve širi, Centar na svoje nove teritorije pokušava proširiti nametanjem brojnih ograničenja i novih obrazaca ponašanja, koji se temelje na onome što on zove Metoda. Pod Metodom Miłosz podrazumijeva ranije spomenuti dijalektički materijalizam u sovjetskoj verziji. U tom kontekstu on pokušava ukazati na to kako se Nova vjera odražava na pojedince. Prvenstveno se to odnosi na način na koji se pritisak ocrtavao kod pisaca i intelektualaca te kako je politika režima putem obrazovanja stvarala naraštaj odgajan u potpuno drugačijoj stvarnosti. Za razliku od njegove generacije koja je sovjetska postignuća poimala nazadnima, za novi naraštaj koji odrasta u vrijeme staljinizma Miłosz piše: „ ... odgojen na kultu ruske znanosti, počinje vjerovati da ruska znanosti i tehnika zauzimaju u svijetu vodeće mjesto“ (Ibid. 1998:48). O novoj obrazovnoj politici on piše:

„Radnički sin koji se podvrgava takvu nauku ne može misliti drugačije od onoga što zahtijeva škola. Školi upomoć stižu tisak i književnost.“ (Ibid. 1998:206). Krug zatvara pojedincima koje stvara režim, a kojima je put u društvu otvoren samo u okviru dijalektičkog materijalizma:

„Dakle, sve se svodi na vlast nad umovima. Nova i neobično razrasla birokracija dolazi iz mladeži radničkog podrijetla. (...) Put je pred njima otvoren. Put je širok, ali nadziran:njihovo mišljenje mora biti utemeljeno na nenarušivim osnovama dijalektičkog materijalizma.“ (Ibid. 1998:202).

Na temelju tih primjera jasno je iz kojeg je razloga Miłosz sovjetsku dominaciju vidio kao kolonizaciju. I ne samo Miłosz. Kontrola koju je uspostavio Sovjetski Savez djelujući iz Centra, jednaka je kontroli uspostavljanoj kolonizacijskim mehanizmima. Iako su zemlje Srednje Europe trebale biti samostalne narodne demokracije, jasno je da je njima vladala Moskva, a sustav koji je obrazovao i odgajao novi naraštaj te stvarao kulturu za društvenu konzumaciju bio je direktno podvrgnut usvajanju obrazaca koje je stvarao Centar. Takav utjecaj Centra i prisila provođenja vlastitih obrazaca i politike tipičan je odnos kolonizatora nad koloniziranim prostorom. Tim više iz tog razloga što novi naraštaj više nije vidio u Rusiji Drugog, odnosno, kako je već rekao Miłosz, on je odgajan na uvjerenju o vodećoj ulozi i nadmoći Sovjetskog Saveza u globalnom kontekstu.

U kontekstu mentalnog pritiska potrebno je još izdvojiti pritisak koji je režim vršio nad piscima te kako je on doveo do usvajanja stanja kojeg Miłosz naziva *Ketman*. On navodi kako se radi se o stanju stalne podvojenosti i glume, točnije, odnosi se na praksu koju je Arthur de Gobineau zabilježio kod Muslimana, tijekom diplomatskog boravka u Perziji sredinom 19. stoljeća, koja podrazumijeva skrivanje stvarnih vlastitih uvjerenje, s ciljem zaštite te javno proklamiranje suprotnih (Ibid. 1998:70). O pritisku režima na društvo i o stanju koje on uzrokuje u zemljama pod utjecajem Sovjetskog Saveza Miłosz piše:

„Nitko od građana narodne demokracije nema mogućnosti niti pisati, niti glasno govoriti o tim stvarima. Izvana one tamo ne postoje. A ipak postoje i predstavljaju stvaran život tih glumaca kakvima su iz nužde gotovo svi ljudi u zemljama koje ovise o Centru, a posebice predstavnici intelektualne elite. Teško bi bilo tu vrstu ljudskih odnosa odrediti drukčije nego kao glumu, s tom razlikom što mjesto gdje se glumi nije kazališna pozornica, već ulica, ured, tvornica, dvorana za sastanke, čak i soba u kojoj se stanuje.“ (Ibid. 1999:67).

Tako Miłosz ukazuje kako većina pojedinaca u narodnim demokracijama prakticira neku vrstu Ketmana s ciljem sakrivanja vlastitih mišljenja, koja se protive nekoj od novo uspostavljenih ideja i uzora u okviru Nove vjere, odnosno staljinizma koji se iz Centra širi. Primjerice, *Estetski Ketman* mora pronaći način da se nosi s estetskim normama Nove Vjere. Vrsta kazališne scenografije, poezija, umjetnost, arhitektura pa čak i prosječni tip kao uzor novog građanina, vode se istim estetskim uzorima i normama u okviru socijalističkog realizma (Ibid. 1998:78). Tako ovaj tip Ketmana u javnom prostoru: „... ne može odveć ozbiljno tretirati rezultate

službenog pritiska u području kulture, premda plješće pjesmama, piše laskave recenzije sa slikarskih izložbi i glumi da mu se planovi mračne teške arhitekture novih građevina jako sviđaju.“ (Ibid. 1998:76). Miłosz navodi kako ovakav tip, kao i svi drugi, mora pronaći pojedine mehanizme unutar kojih može djelovati u skladu s vlastitim uvjerenjima – on može skupljati umjetnine, postaviti kazališne komade koji opravdavaju čudnovatost scenografije ili se odmaknuti od sivila socijalističkog realizma ilustrirajući jarkim bojama dječju književnost (Ibid. 1998:78 – 79). Ovakva unutarnja stanja možemo povezati s ranije spomenutim tvrdnjama Katherine Verdery prema kojima totalitarni režim prodire u javni ali i intimni prostor pojedinaca, što je vidljivo u Miłoszevom iskazu o glumi koja se odvija na ulici, ali jednako tako i u vlastitoj sobi. Nadalje, Verdery navodi kako takvo djelovanje režima dovodi do dupliciranja, odnosno stvaranja javne i privatne osobe s ciljem vlastite zaštite pred režimom. Analizirajući nekoliko različitih vrsta Ketmana, Miłosz ukazuje na tu podvojenost gdje se pojedinci u javnosti skrivaju iza osobnosti koja veliča djelovanje režima, dok privatno usvaja mehanizme putem koji zadovoljava stvarne potrebe i mišljenja.

U konačnici, Miłosz osuđuje intelektualce koji su zagovarali komunizam na Zapadu te u njima vidi razlog Zapadnog neznanja o stanju u zemljama pod utjecajem Sovjetskog Saveza. Tako piše: „ ... do sličnog zaključka dolaze mnogi inteligentni stanovnici Zapada za koje se Sovjetski Savez i o njemu ovisne zemlje predstavljaju kao legendarni otoci sreće.“ (Ibid. 1998:221). Javno zagovaranje sovjetskog komunizam Miłosz ističe na primjeru pjesnika Pabla Nerude, čije je mišljenje imalo određenu težinu upravo radi njegovog statusa pjesnika te ga osuđuje:

„Pablo Neruda je komunist. Vjerujem mu kada piše o bijedi svoga naroda, ... (...) Ipak, kada mahnitosti kapitalističkog svijeta suprotstavlja radostan život sovjetskih ljudi, prestajem mu vjerovati. Vjerujem mu dok piše o onome što poznaje. Prestajem mu vjerovati kada počinje pisati o onome što ja poznajem“ (Ibid. 1998:235).

Osudu još jednom potvrđuje u *Rodbinskoj Europi* i zaključuje:

„Razlikovali smo se također od ljevičara tzv. Zapada, jer oni su njegovali legende, a nama su te legende mjesecima i godinama sjekle živo tijelo. Njihovu vjeru čuvalo je nepoznavanje zemljopisa i povijesti zemalja udaljenih nekoliko sati leta, mislili su da su dovoljno upućeni o zamršenim sukobima narodnih zajednica čitajući enciklopediju – Flaubertov pogrešni *Bouvard i Pécuchet*.“ (Miłosz 1999:243).

6. Zaključak

Na temelju prethodnih poglavlja ovoga rada možemo iznijeti sljedeće zaključke. Slika o dijelu Europe koji joj u potpunosti ne pripada, odnosno koji se od nje na neki način razlikuje nije nova pojava. Takva se slika gradila iz pojedinih centara koji su u određenim razdobljima bili ekonomska, gospodarska i kulturna središta. Tako je razdoblje prosvjetiteljstva izvor nastanka Istočne Europe. Unutar tog razdoblja Zapadne centre, između ostalog, karakterizira snažan razvoj znanosti te nastaje slika Zapada unutar koje je on izvor napretka i civilizacije. Ta slika omogućuje Zapadu da prostore koje posjećuju njezini putnici, bilo u Europi ili izvan nje, opiše u skladu s vlastitim poimanjima razvoja i napretka. U okviru toga Zapad stvara diskurs o tim prostorima, uspostavlja vlastitu dominaciju nad znanjem o tim prostorima kao i nad stvaranjem reprezentacije tih prostora. Navedene odlike čine neke od bitnih pretpostavki postkolonijalne teorije unutar koje izdvajanje u okviru suprotnosti čini jedan od temeljnih odnosa bitnih za nastanak imperijalizma i kolonijalizma – Drugosti. Imperijalizam tako označava težnju ovladavanja prostorima koji nisu u vlasništvu onih koji proizvode imperijalističku politiku. Ostvarivanje takvih tendencija dovodi do kolonizacije, koja je opravdana upravo odnosom Drugosti. Prostor Srednje Europe o kojem piše Miłosz dugo je vremena bio dijelom Istočne Europe. On gradi svoju Srednju Europu na način koji ukazuje kako je odnos Zapada spram njegove Europe oduvijek označavao Drugost – o njegovoj Europi znalo se malo, a sve znanje koje je o njoj stvoreno ukazivalo je na njezinu nerazvijenost i perifernost. Ipak, ukazujući na pojave koje su možda na Zapadu bile nepoznate on pokušava predočiti na temelju čega je njegov dio Europe europski te na koji način pripada tekovinama europske civilizacije. Tako je njegova Srednja Europa onog trena kada je postala dijelom zapadnog kršćanstva ušla u europsku zajednicu. Nadalje, kulturne pojave u njegovoj Srednjoj Europi dugo su vremena išle ukorak s onim Zapadnima. Zapad je izvorno bio prostor odakle su u Srednju Europu dolazili brojni kulturni obrasci, ali neke pojave u Miłoszevoj Europi ponekad su bile ispred onih Zapadnih. Tu posebno ističe kulturu međuraća kada je Srednja Europa ostvarila samostalnost nakon nekoliko stoljeća diskontinuiteta, koje je posljedica dominacije i osvajanja od strane triju različitih Carstava. Unatoč tome što su na tom prostoru imperijalističke tendencije ostvarivale Austro – Ugarska Monarhija, Prusko i Rusko Carstvo te unatoč tome što su neki od mehanizama kontrole korišteni od strane tih Carstava sagledivi u kontekstu kolonizacije, najštetniji utjecaj je iza sebe stavila carska Rusija. Miłosz je izdvaja kako bi prikazao razliku između Srednje

Europe i Rusije, veću čak i od razlike Srednje Europe spram Zapada. Tako Miłosz ističe povijest antagonizama spram Rusa, koji je produbljen u književnosti, a u čijem se temelju nalazi odnos Srednje Europe prema Rusiji u kontekstu Drugosti. Rusija je diskurzivno izbačena iz Srednje Europe, pa i Europe same, na temelju nesagledivih civilizacijskih različitosti. Iz tog razloga Miłosz ustraje na terminu kolonizacije kada govori o uspostavi komunističkih režima pod okriljem Sovjetskog Saveza. Iako se razmatranje Srednje Europe kao postkolonijalnog prostora danas različito sagledava, Miłoszeva Srednja Europa je kolonizirana. Prema njemu ona je europska, ali ne Zapadna te nikako Istočna. Opisom staljinizma, kojeg je kao pisac i intelektualac u Narodnoj Republici Poljskoj iskusio, Miłosz dodatno ukazuje na takav stav. Nova vjera stvarala je novu stvarnost unutar koje joj je sve bilo podređeno; putem socijalističkog realizma ovladala je intelektualcima i piscima, obrazovanjem stvarala novi naraštaj odan režimu te je takvo izvršavanje kontrole blisko mehanizmima putem kojih se osiguravala kontrola unutar kolonizacijskog odnosa. U konačnici, Miłosz navodi posljedice koje je takvo djelovanje ostavilo, ne samo na intelektualce nego i na sve one čije mišljenje nije bilo u skladu s postavkama Nove vjere te su oni osuđeni na glumu u svim sferama života, usvajajući podvojenju, dvostruku osobnost. Za neprepoznavanje ovog procesa na Zapadu i poistovjećivanje Srednje Europe sa Sovjetskim Savezom, odnosno Rusijom i Istokom, Miłosz, između ostalog, krivi komuniste sa Zapada zbog njihova neznanja i ideološke tendencioznosti te pišući o „svojoj“ Europi pokušava je prikazati kao prostor između Istoka i Zapada, sudjelujući tako u stvaranju nove ideje o Srednjoj Europe te nove reprezentacije, koja se nalazi izvan dominantnog diskursa – kako zapadnog tako i istočnog.

7. LITERATURA

1. ANDERSON, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
2. BHABHA, Homi K. 1994. *The location of culture*. London – New York: Routledge.
3. BORKOWSKA, Grażyna. 2010. „Perspektywa poskolonialna na gruncie polskim – pytania sceptyka“. *Teksty Drugie* 5: 40 – 52.
4. ESBENSHADE, Richard S. 1995. „Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East – Central Europe“. *Representations* 49: 72 – 96. <https://www.jstor.org/stable/2928750> (pristup 3. 6. 2019.).
5. GANDHI, Leela. 1998. *Postcolonial theory: a critical introduction*. Sydney: Allen & Unwin.
6. JOHNSON, Lonnie R. 1996: *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*. New York – Oxford: Oxford University Press.
7. KŁOCZOWSKI, Jerzy. 2004. „Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej“. <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/kloczowski.pdf> (pristup 24. 7. 2019).
8. KONRÁD, György. 1998. „Dobro je putovati“. U *Mittleuropa*, ur. Drago Roksandić. Zagreb: Barbat, 169 – 188.
9. KONRÁD, György. 1986. „Is the dream of Central Europe still alive?“. *Cross Currents* 5/1:109–121. <https://quod.lib.umich.edu/c/crossc/anw0935.1986.001/133:ANW0935.1986.001?page=root;rgn=author;size=100;view=image;q1=Konr%C3%A1d%2C+Gy%C3%B6rgy> (pristup 22.7.2019).
10. KOZINA, Filip. 2013. "Czesław Miłosz, Srednja Europa I (post)kolonijalni Aspekti Jalte". *Stoljeće Czesława Miłosza*, 101-119. Zagreb. FF Press.
11. KOZINA, Filip. 2013. „Uznosita predodžba Srednje Europe Czesława Miłosza i Milana Kundere“. *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost, XLV*. 169 – 170: 23 – 35.
12. KUNDERA, Milan. 1985. „Tragedija Srednje Europe“. *Gordogan* 17 – 18:289 – 305.
13. LE RIDER, Jacques. 1998. *Mittleuropa*. Zagreb: Barbat.
14. LEITGEBER, Bolesław. 1989. Multi – Ethnic Glimpses of Old Poland“. *The Slavonic and East European Review* 67/3:435 – 441. <https://www.jstor.org/stable/4210030> (pristup 28. 5. 2019.).

15. MIŁOSZ, Czesław. 1999. *Rodbinska Europa*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
16. MIŁOSZ, Czesław. 1998. *Zasużnjeni um*, Zagreb: Nova stvarnost.
17. MIŁOSZ, Czesław. 1986. „Central European Attitudes“. *Cross Currents* 5/1:101 – 108.
<https://quod.lib.umich.edu/c/crossc/anw0935.1986.001/115:ANW0935.1986.001?page=root;rgn=author;size=100;view=image;q1=Milosz%2C+Czeslaw> (pristup 22. 7. 2019.).
18. PETKOVIĆ, Nikola. 2003. *Srednja Europa: zbilja – mit – utopija*. Rijeka: Adamić.
19. RUPNIK, Jacques. 1990. "Central Europe or Mitteleuropa“. *Daedalus* 119/1: 249 – 278.
<https://www.jstor.org/stable/20025291> (pristup 28. 5. 2019.).
20. SAID, Edward W. 1994. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books.
21. SAID, Edward W. 1999. *Orijentalizam*. Zagreb: Konzor.
22. SKÓRCZEWSKI, Dariusz. 2014. „Post – Colonial Poland – (Im)possible project“. *Teksty Drugie* 1:82 – 95.
23. TODOROVA, Maria. 2015. *Imaginarni Balkan*. Zagreb: Ljevak.
24. TOPOLSKI, Jerzy. 2015. *Historia Polski*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
25. TRZEŚNIEWSKI, Dariusz. 2010. „Rusyfkacja jako pozorne zagrożenie. O nieskuteczności rosyjskiego projektu kolonialnego w Polsce (w XIX.w)“. *Studia postkolonialne nad kulturą i cywilizacją polską*, ur. Krzysztof Stępnik, Dariusz Trzeźniowski. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
26. VERDERY, Katherine. 1996. *What was socialism and what comes next?*. New Jersey: Princeton University Press.
27. WHITE, Geoffrey M. 2010. „Histories and Subjectivities“. *Ethos* 28/4: 493 – 510.
<https://www.jstor.org/stable/640613> (pristup 28. 6. 2019.).
28. WOLFF, Larry. 1994. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Drugost i konstrukcija Srednje Europe Czesława Miłosza

Ovaj se rad bavi konstrukcijom Srednje Europe kakva se javlja u djelima Czesława Miłosza. U radu se prikazuje način na koji on kao srednjoeuropski pisac gradi vlastitu ideju o Srednjoj Europi. U tom se kontekstu iznosi pregled ideja i politika koje su tijekom povijesti dovele do izdvajanja tog prostora u kontekstu odnosa prema Drugome, fokusirajući se prvenstveno na razdoblje od prosvjetiteljstva do druge polovice 20. stoljeća. Nadalje, ponudit će pregled ideja koje su o Srednjoj Europi stvarali njezini pisci u razdoblju druge polovice 20. stoljeća. Analizirajući te ideje izdvojit će se glavne karakteristike putem kojih je regija označena. S obzirom na to da se u kontekstu rasprave 80 – ih godina prošlog stoljeća kao jedno od bitnih elemenata u raspravi o Srednjoj Europi istaknulo pitanje njezinog postkolonijalnog statusa te su takav stav često promovirali neki od njezinih pisaca, uključujući Czesława Miłosza, potrebno je izdvojene elemente koji su do tada označavali Srednju Europu razmotriti u kontekstu postkolonijalne teorije i odnosa prema Drugome. U konačnici ponudit će se analiza dvaju prozih djela Czesława Miłosza – *Rodbinska Europa* i *Zasužnjeni um*. Na temelju tih djela izdvojit će se elementi koji se mogu smjestiti unutar navedenog teorijskog okvira te na temelju kojih će se prikazati Miłoszeva ideja o Srednjoj Europi.

Ključne riječi: *Srednja Europa, Istok, Zapad, Drugost, kolonizacija, Sovjetski Savez*

Otherness and the construction of Central Europe in the works of Czesław Miłosz

This paper deals with the construction of Central Europe that is present in the works of Czesław Miłosz. The paper will show how he constructs his idea of Central Europe. In order to do so, it will provide the overview of different ideas and politics that have throughout history shaped and separated this space in the context of Otherness, focusing mainly on the period between the age of enlightenment and the first half of the 20th century. Also, the paper will provide the overview of ideas of Central Europe constructed by its writers in the second half of the 20th century. By analysing their ideas we will point out the main characteristics that mark the region. Considering that the discussion on Central Europe during the 1980s pointed out the possibility of central European postcolonial status, that was also advocated by some of its writers, including Czesław Miłosz, it is necessary to consider the characteristics that marked the region in the context of postcolonial theory and in relation to the Other. Finally, we will analyse two works written by Czesław Miłosz – *The Captive Mind* and *Native Realm*. This analysis will help us to highlight those elements that can be considered in the context of the aforementioned theoretical framework and also it will help us to show Miłosz's idea of Central Europe.

Keywords: *Cental Europe, East, West, Otherness, colonisation, Soviet Union*